

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

Олександр ФЕДЬКОВ

**ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ
В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
НАПРИКІНЦІ ХІХ –
НА ПОЧАТКУ ХХ ст.**

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Кам'янець-Подільський
2022

УДК 329(477.4)«18/19»(075.8)
ББК 63.3(4Укр)52я73+66.69(4Укр)
Ф35

*Рекомендувала вчена рада
історичного факультету Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка (протокол № 3 від 07.06.2022 р.)*

Рецензенти:

Корновенко С. В. – доктор історичних наук, професор, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького.

Скрипник А. Ю. – доктор історичних наук, професор кафедри соціальної роботи, психології та соціокультурної діяльності ім. Т. Сосновської Кам'янець-Подільського державного інституту.

Федьков Олександр.

Ф35 Політичні партії в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.: навчально-методичний посібник [Електронне видання]. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2022. 134 с.

Електронна версія посібника доступна за покликаннями:

URL: <http://elar.kpnu.edu.ua:8081/xmlui/handle/123456789/6924>

Навчально-методичний посібник «Політичні партії в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст.» рекомендований для здобувачів вищої освіти, які навчаються за освітніми програмами 032 «Історія та археологія» та 014 «Середня освіта. Історія». У вступі з'ясовано мету та завдання посібника, а в опублікованих лекціях – охарактеризовано генезу та розвиток політичних партій, які діяли в Наддніпрянській Україні у 1890-ті – 1907 рр. У праці вміщені тестові завдання для підсумкового контролю, словник термінів і список використаної літератури.

УДК 329(477.4)«18/19»(075.8)
ББК 63.3(4Укр)52я73+66.69(4Укр)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Лекція 1. Історіографія, джерела та класифікація політичних партій	6
Лекція 2. Передумови виникнення політичних партій і українські протопартійні організації на межі XIX і XX ст.	31
Лекція 3. Виникнення та генеза першої політичної партії в Наддніпрянській Україні – Революційної української партії (1900–1904 рр.)	45
Лекція 4. РУП (УСДРП) в період революції 1905–1907 рр.....	57
Лекція 5. Українські ліберально-демократичні партії та націоналістична Українська народна партія	72
Лекція 6. Формування та діяльність російських політичних партій в Україні на межі XIX і XX ст.	84
Лекція 7. Російські політичні партії в Україні у 1905–1907 рр.	97
Лекція 8. Єврейські політичні партій в Україні	108
Тестові завдання для підсумкового контролю	119
Основні поняття	129
Література	132

ВСТУП

Слово «партія» означає частина цілого і вже в античні часи в Римі використовувалося як об'єднання політиків навколо певного лідера. Проте партії в сучасному значенні слова з'явилися в першій половині XIX ст., спочатку в США, а потім і в інших країнах. Політичні партії є предметом дослідження історичної науки, політології, соціології, юридичної науки тощо. Кожна з них по-своєму формулює об'єкт дослідження. Підрозділ політології називають партіологією. Політологи, вивчають яке місце займає політична партія в політичній системі суспільства. Водночас, цікавить минуле партій, адже їхня еволюція суттєво впливає на сучасний стан. Соціологія політичних партій і партійних систем – це галузь соціології політики, яка досліджує причини утворення політичних партій, механізми розвитку та функціонування партій і партійних систем. Юридична наука вивчає теоретико-правові основи функціонування політичних партій як частини громадянського суспільства та механізму політичної системи.

Що ж таке політична партія? Лаконічне та ємке визначення запропонували українські дослідники А. Романюк і Ю. Шведа. Політична партія – це ідеологічне та організаційне об'єднання осіб з метою завоювання, утримання та здійснення влади заради реалізації інтересів певних суспільних груп.

Цей навчальний посібник має на меті з'ясування історичних умов, особливостей виникнення та функціонування політичних партій та їхніх осередків в Наддніпрянській Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. Головна увага зосереджена на діяльності українських національних партій, їхній ролі в суспільному житті українських губерній Російської імперії. Охарактеризовано також діяльність російських і єврейських політичних партій і союзів, з якими взаємодіяли представники українських національних політичних партій. Запропонована для здобувачів вищої освіти вибіркова дисципліна «Українські політичні партії в Наддніпрянській Україні на початку XX ст.: програми, організації, особистості» у цьому посібнику розглядається безпосередньо в перших п'яти лекціях. Водночас розгляд наступних тем, присвячених російським і єврейським політичним організаціям, уможлиблює з'ясувати прикметні риси та особливості цих організацій, проведення співставлень у питаннях про ідейно-теоретичні засади, форми та методи діяльності.

Завданням згаданої вибіркової дисципліни є з'ясування історіографії та джерел із дослідження українських політичних партій у Наддніпрянській Україні, розгляд соціокультурних умов формування політичних організацій, здійснення класифікації українських політичних партій, які діяли в Наддніпрянщині. Головна увага приділена з'ясуванню ролі українських партій у суспільно-політичному житті Наддніпрянщини на початку ХХ ст. При вивченні спецкурсу розглянемо діяльність постатей керівних діячів національних партій загальноукраїнського та регіонального рівнів.

ЛЕКЦІЯ 1.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

1. Історіографія історії політичних партій у Наддніпрянській Україні.
2. Джерела з історії політичних партій.
3. Класифікація політичних партій та їх загальна характеристика.

1. Історіографія історії політичних партій у Наддніпрянській Україні

Історіографія політичних партій у Наддніпрянській Україні розпочалася у 1905 р., коли з'явилися перші наукові публікації з проблеми і триває по наш час. Історія вивчення політичних партій у Наддніпрянській Україні пройшла чотири періоди. **Перший період** охоплював дослідження історії політичних партій у дожовтневу добу (1904–1917 рр.) **Другий період** – історіографія історії політичних партій у 1917 – на початку 1930-х рр. **Третій період** тривав з середини 1930-х по середину 1980-х рр. Сучасний період вивчення історії політичних партій розпочався у другій половині 1980-х рр. і триває дотепер.

Дослідження історії політичних партій у 1905–1917 рр. характеризувалося такими рисами. *По-перше*, авторами праць з історії політичних партій часто були члени цих партій, які продовжували у них лінію, спрямовану на ідейно-політичну боротьбу з представниками інших політичних партій та напрямів. *По-друге*, оскільки автори робіт часто переслідували пропагандистську мету, то у них подавалася лише загальна інформація про основні етапи виникнення політичних партій та характеризувались їхні програмні засади. *По-третє*, оскільки більшість політичних партій (усі, лівіші «октябристів») були нелегальними (не дозволені урядом), то у працях не подавалася конкретна інформація про партійні організації та їхніх членів, оскільки це могло стати підставою для арештів, суду та покарання.

Одним із перших дослідників історії Російської соціал-демократичної робітничої партії був її член, В. Акімов (Махновець) У 1905 р. вийшла його праця, яка через рік була перевидана під назвою «На-

рис розвитку соціал-демократії в Росії». Автор розглянув історію робітничого і соціал-демократичного руху 1880-х – 1900-х рр. у містах Вільно, Санкт-Петербурзі та Києві, які були його центрами. При цьому автор простежив такі етапи цього руху: стадія гуртківщини; стадія економічної агітації; стадія «так званого економізму» і стадія політичної боротьби. Дослідник дав характеристику перших соціал-демократичних організацій Києва, зокрема і «Союзів боротьби за визволення робітничого класу» (СБЗВРК), форми і методи їхньої діяльності. Автор також здійснив аналіз організаційних принципів, які призвели до розколу РСДРП. Він стверджував, що побудова партії за планом В. Леніна призведе до утворення «змовницької організації».

Після поразки революції 1905–1907 рр. вийшла низка праць, у яких досліджувалася історія політичних партій. Їх автори мали на меті з'ясувати причини, хід та наслідки революції, та роль політичних партій у цих подіях та процесах.

Фундаментальне видання було підготовлене меншовиками. Починаючи з 1909 і по 1914 р. вийшло п'ять томів праці «Общественное движение в России в начале XX века» за редакцією Ю. Мартова, П. Маслова та О. Потресова. Ця праця залишилася незавершеною через початок Першої світової війни. Історія політичних партій розглянута у першому, третьому і частково другому томах. У першому томі вміщена ґрунтовна стаття Ю. Мартова про зародження та діяльність політичних партій у 1890–1904 рр. Автор підмітив, що група «Визволення праці» не була зв'язана з робітничим рухом, а погляди делегатів I з'їзду партії виявилися невиразними. Характеризуючи другий з'їзд РСДРП, Ю. Мартов першим відзначив той факт, що на ньому були представлені не партійні організації, а їхні керівні центри (комітети) Національні політичні партії Російської імперії були охарактеризовані у четвертому томі. Автор нарисув, К. Залевський, відзначав, що українська національна культура перебувала у вкрай незадовільних умовах внаслідок антиукраїнської політики російського царизму. Розглядаючи українські національні політичні партії (Революційну українську партію, Українську народну партію, Українську демократичну партію, Українську радикальну партію), К. Залевський неправомірно зарахував до них і Українську соціал-демократичну спілку, яка була автономною складовою РСДРП.

Український вчений та громадський діяч С. Єфремов підготував роботу, в якій охарактеризував розвиток українського національного руху на тлі історії України. *(Цікаво, що хоча на обкладинці книжки значилося: Київ, видавництво «Вік», 1909 рік, але невеликими буквами було написано, що вона надрукована у Санкт-Петербурзі, в друкарні Санкт-Петербурзького училища глухонімих. Це було відображення національної політики самодержавства, коли цензурний контроль в національних окраїнах імперії був більший, ніж у столицях. Така політика велась і в радянську добу. З цього приводу українці говорили: «коли у Санкт-Петербурзі (Москві) стрижуть нігті, то у Києві рубають пальці»)* Розглянувши становище України у складі Російської держави, починаючи з переяславської угоди автор підкреслював окремішність українського народу, риси його національної ідентичності. Починаючи з кінця XVIII ст. він простежує основні події та явища українського національного руху. Приблизно третину брошури присвячено аналізу процесу створення та ідейно-теоретичних і програмних засад політичних партій Наддніпрянщини.

Період, який охоплював 1917 – початок 1930-х рр., характеризувався такими рисами: По-перше, в країні існувала відносна свобода, що в історіографії позначилося існуванням різних напрямів історичних досліджень. По-друге, активну участь у створенні праць з історії політичних партій брали колишні члени цих партій, які прагнули показати їхню роль у боротьбі за повалення самодержавства. По-третє, правляча в країні партія більшовиків створювала паралельно існуючим установам Всеукраїнської академії наук структури, які покликані були показати особливі заслуги партії більшовиків у боротьбі з царизмом та проведенні соціалістичної революції. Це були Всеукраїнська комісія з історії української революції і комуністичної партії (Істпарт ЦК КП(б)У), Комуністична академія ім. Артема та ін.

Однією з перших праць, присвячених історії РУП, була брошура В. Дорошенка «Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.) Нарис з історії української соціалдемократичної партії». Вона вийшла як офіційне видання ЦК УСДРП і у ній з'ясовувалися питання про витоки українського соціал-демократичного руху, заснування Революційної української партії 29 січня (11 лютого) 1900 р., обставини появи першої брошури РУП «Самостійна Україна». Далі характеризувалися ідейні пошуки рупівців, які відбилися на сторінках їхніх

видань, організаційні засади партії, її діяльність серед населення Наддніпрянщини. Починаючи з 1903 р., на думку В. Дорошенка, РУП все більше еволюціонувала у соціал-демократичному напрямку. Цей процес проходив у гострій ідейно-політичній боротьбі, супроводжувався розколами партії. Він завершився у грудні 1905 р., коли на II з'їзді вона прийняла соціал-демократичну програму і назву «Українська соціал-демократична робітничка партія».

Однією з найвпливовіших політичних організацій в Наддніпрянській Україні у 1905–1907 рр. була Українська соціал-демократична спілка РСДРП. Колишній її діяч А. Ріш опублікував у 1926 р. нариси з історії Спілки. Появу Спілки автор пов'язував з двома факторами: 1) економічним становищем українського села та розгортанням селянського руху і 2) розвитком соціалістичної ідеології та соціалістичних партій в Україні. Дослідник проаналізував умови виникнення Спілки, формування території її діяльності, організаційні принципи партійного будівництва УСДС, структуру партійних організацій, чисельність (приблизно 10 тис. членів), форми та методи діяльності. Як колишній спілчанин, А. Ріш прагнув зняти з «Спілки» тоді «страшне» тавро меншовицької організації.

Ще одна праця, присвячена історії українського соціал-демократичного руху, вийшла з-під пера колишнього українського соціал-демократа О. Гермайзе (Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. 1. Революційна Українська Партія (РУП) Київ: Книгоспілка, 1926. 390 с.) Автор тоді належав до найближчих співробітників М. Грушевського у ВУАН. Він був, як і багато інших представників історичної науки, українським марксизм. Тому, з'ясовуючи питання походження РУП, він вдався до аналізу соціально-економічного розвитку Наддніпрянської України. Дослідник звернув увагу на особливості розвитку капіталізму та соціальної структури суспільства. Він зазначив, що фабрично-заводські робітники склали незначну частину робітництва. Вагому частку серед них займав російський або ж зрусифікований робітничий люд. Розвиток капіталізму у сільському господарстві, на думку автора, супроводжувався концентрацією земель у середніх та великих поміщиків, диференціацією селянства, зокрема зростання малоземельних та безземельних селян. Надалі автор охарактеризував суспільний рух 1890-х рр., особливо працю молодшого покоління українців, з яких вийшли засновники РУП. Це дані про гурток драгоманівців, гурток І. Стешенка і Лесі Українки «Українська соціал-демократія»,

«Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» М. Меленевського, соціал-демократичний рух у Галичині та ін. На такому тлі О. Гермайзе показав процес утворення Революційної української партії. У наступних розділах автор простежив ідейну еволюцію РУП, партійне будівництво у 1900–1905 рр., охарактеризував агітаційну літературу партії, яка видавалася за кордоном і після транспортування в Україну поширювалася серед населення. Окремий розділ (сьомий) присвячений розколу РУП та утворенню Спілки. Надзвичайно цінними є додатки праці – це переважно видання РУП.

Вийшла низка праць, присвячених подіям революції 1905–1907 рр. в Україні та її окремих регіонах, в яких значна увага приділялася діяльності політичних партій. Колишній діяч УПСР П. Христюк у 1905 р. видав книгу «1905 рік на Україні», у якій в загальних рисах охарактеризував діяльність політичних партій (РСДРП, Бунд, Українські соціал-демократичні організації – РУП-УСДРП та Українська соціал-демократична спілка, Партія соціалістів-революціонерів та ін.) напередодні та в період революції 1905–1907 рр. Однак, робота носила популярний характер і містила низку фактичних помилок.

У цей період дослідження історії політичних партій проявилися певні недоліки. По-перше, відбувалася всезагальна «ленінізація» історичної науки, у ході якої полемічні оцінки історичних фактів, явищ і процесів, зроблених В. Ульяновим (Леніним) ставали аксіомами. По-друге, в історичну науку активно впроваджувався «класовий підхід», згідно з яким виключно негативно оцінювалася діяльність ліберальних та консервативних політичних партій (за тодішньою класовою класифікацією – буржуазних та поміщицьких).

Прикладами такого підходу можуть слугувати праці В. Залежського (Залежский В. *Монархисты*. Харьков: Пролетарий, 1929) та В. Стального (Стальный В. *Кадеты (конституционно-демократическая партия народной свободы)* Изд 2-е. Харьков: Пролетарий, 1930. 57 с.) У книзі В. Залежського право-монархічні політичні партії отримали поміщицьку «соціальну прописку» і оцінювалися виключно негативно, оскільки виступали за збереження самодержавства. У дослідженні В. Стального «Кадети» наведено окремі факти з історії формування ідеології та організації Конституційно-демократичної партії. Діяльність місцевих організацій не знайшла відображення у дослідженні. Опираючись на доробок В. Леніна, ав-

тор зробив загальний висновок про буржуазний характер та контрреволюційність кадетської партії.

На третьому періоді історіографії політичних партій у Наддніпрянській Україні – середина 1930-х – 1950-ті рр. запанувала сталінська концепція історії, яка знайшла вияв у «Історії ВКП (б) Короткому курсі» (1938 р.) Подаючи історію однієї з багатьох партій, які діяли на початку ХХ ст., – більшовицької, автори головну увагу звертали на «внутрішню» історію більшовизму, його боротьбу з «опортунізмом меншовиків». Однак діяльність інших політичних партій у виданні подавалася у негативному плані. Так, консервативно-монархічні політичні партії, на думку авторів, створив уряд і це були «бандитські поліцейські організації: «Союз русского народа», «Союз Михаила Архангела». Характеризуючи резолюції V з'їзду РСДРП про ставлення до буржуазних партій, у «Історії ВКП (б) Короткому курсі» зазначалося, що у цьому питанні йшла боротьба між більшовиками і меншовиками. Однак «з'їзд дав більшовицьку оцінку всім непролетарським партіям – чорносотенцям, октябристам, кадетам, есерам – і сформулював більшовицьку тактику щодо цих партій». І далі зазначалося: боротьба з чорносотенцями і октябристами як контрреволюційними політичними партіями; «викривати лицемірний, фальшивий «демократизм» кадетської партії»; «щодо так званих народницьких або трудових партій (народні соціалісти, трудова група, есери) з'їзд рекомендував викривати їх спроби маскуватися під соціалістів. В той же час з'їзд допускав окремі угоди з цими партіями для спільного і одночасного натиску проти царизму та проти кадетської буржуазії, оскільки ці партії були тоді демократичними партіями і виражали інтереси дрібної буржуазії міста і села». Така розлога цитата зроблена для того, щоб зрозуміти, які оцінки запанували в радянській історіографії аж до середини 1985 р.

«Не почув» настанов короткого курсу «Історії ВКП (б)» Є. Черменський, який видав монографію про роль ліберальної буржуазії та її партій у період першої російської революції (Черменский Е. Д. Буржуазия и царизм в первой русской революции. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва: Мысль, 1970. 448 с.) Ця праця ґрунтувалася на значному масиві архівних матеріалів, більша частина яких уперше упродовжена автором у науковий обіг. Автор дослідив процес створення партій октябристів і кадетів, вперше зробив спробу визначити їх чисельність і склад. Певна увага приділялася діяльності цих партій

у Наддніпрянщині. Загалом книга Є. Черменського значно розширила знання про ліберальні партії. Однак її автор був репресований.

Надалі, до епохи «хрущовської відлиги», практично припинилася діяльність з вивчення історії «непролетарських» політичних партій, зокрема і в Наддніпрянській Україні. Повернення до проблематики відбулося лише на початку 1960-х рр., коли з'явилися праці К. Гусева (Гусев К. В. Крах партии левых эсеров. Москва: Мысль, 1963), В. Коміна (Комин В. В. Банкротство буржуазных и мелкобуржуазных партий России в период подготовки и победы Великой октябрьской социалистической революции. Москва: Мысль, 1965) та ін. вчених з історії політичних партій. І хоча назви праць були «в дусі часу»: «Боротьба ленінської партії проти...», «Крах партії...» «Банкротство партії...», з незначними відмінностями, відновлення дослідження політичних партій було надзвичайно важливим.

Слідом за «реабілітацією наукової проблеми» стали виходити праці, присвячені конкретним політичним партіям.

Партія соціалістів-революціонерів належала до найвпливовіших соціалістичних партій початку ХХ ст., тому не випадково, що вона стала об'єктом досліджень. Одна із перших монографій з історії партії есерів написана К. Гусевим (Гусев К. В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции (Исторический очерк) Москва: Мысль, 1975. 383 с.) Три розділи цієї монографії були присвячені історії ПСР у добу до лютого 1917 р. Назви розділів відбивали критичну налаштованість автора щодо есерів. У першому розділі – «Від обломків народництва – до партії дрібнобуржуазного соціалізму і революційного авантюризму» – автор охарактеризував процес формування ідейних, програмних та організаційних засад ПСР. Він також відзначив роль неонародницьких організацій Наддніпрянської України, які включилися в партійну роботу – київської, харківської, катеринославської, житомирської, бердичівської та ін. Назва другого розділу – «Кадети з бомбою» – відбиває його зміст; автор зосередив увагу на терористичній діяльності кадетів у 1905–1907 рр. і в період реакції. Зокрема, наводяться факти про діяльність есерівських бойових дружин на території Наддніпрянщини. Значна увага приділена справі провокатора Є. Азефа. Становище партії напередодні та в період Першої світової війни охарактеризовано у третьому розділі – «Під прапори соціал-шовінізму». У висновках автор категорично заявив: «Крах і повне зникнення з політичної арени були закономірним

підсумком того шляху, який пройшла партія соціалістів-революціонерів за чверть століття своєї історії».

На початку ХХ ст. ПСР відбувалася її ідейна та організаційна диференціація. Утвореним у 1906 р. Партії народних соціалістів та Союзу соціалістів-есерів-максималістів присвячені монографічні дослідження М. Єрофеєва (Ерофеев Н. Д. Народные социалисты в первой русской революции. Москва: Мысль, 1979) та А. Жукова (Жуков А. Ф. Идейно-политический крах эсеровского максимализма. – Ленинград: Наука, 1979.) Особливо велика увага приділялася аграрній програмі неонародників та їхній діяльності серед селянства, про що свідчать дві монографії В. Гінева (Гинев В. Н. Аграрный вопрос и мелкобуржуазные партии в России. Ленинград: Наука, 1977; Его же, Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. Ленинград: Наука, 1983) та праця Б. Леванова (Леванов Б. В. Из истории борьбы большевистской партии против эсеров, 1903–1917 гг. Ленинград: Наука, 1978) Проте загальна оцінка цього напрямку діяльності ПСР, як і загалом партії, була негативною.

Відновлення вивчення ліберальних політичних партій розпочалося із перевидання книги С. Черменського. Однак справжній прорив у дослідженні проблеми зробив В. Шелохаєв (Шелохаев В. В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905–1907 гг. Москва: Наука, 1983. 327 с.; Шелохаев В. В. Партия октябристов в период первой российской революции. Москва: Наука, 1987. 158 с.; Шелохаев В. В. Идеология и политическая организация российской либеральной буржуазии. 1907–1914 гг. Москва: Наука, 1991. 235 с.; Шелохаев В. В. Либеральная модель перестройки России. Москва: Наука, 1996. 290 с.) Зазначений автор всебічно дослідив історію російського лібералізму, зокрема й в українських губерніях Російської імперії.

При характеристиці історичних джерел дослідники використовують класифікацію за видами джерел.

Джерела з історії політичних партій. Підходи до класифікації джерел.

Законодавчі акти. Діловодна документація. Періодична преса та публіцистика. Статистичні матеріали. Документи особового походження.

2. Джерела з історії політичних партій

При характеристиці партійних документів С. Макарчук поділив їх на: 1) нормативні, 2) діловодні, 3) праці партійних лідерів та ідеологів і 4) партійну пресу.

В довіднику «Джерелознавство історії України» подається інша класифікація: 1) програмно-структурні документи; 2) матеріали з'їздів та конференцій; 3) документи центральних органів партії; 4) документи місцевих партійних органів і організацій.

У спеціальному дослідженні І. Михальського «Джерела з історії українських політичних партій» автор поділив джерела з історії політичних партій на дві великі групи: 1) джерела партійного походження і 2) джерела іншого (непартійного) походження. У першій групі виділено три тематичні блоки: 1) партійно-організаційні документи; 2) пропагандистсько-агітаційні матеріали; 3) джерела особового походження.

Перший блок містить комплекс документів внутріпартійного походження: 1) програмні матеріали і статuti; 2) матеріали з'їздів, конференцій, нарад; 3) документи центральних органів; 4) документи місцевих партійних організацій.

Другий блок (пропагандистсько-агітаційні матеріали) включає в себе: 1) партійну періодичну пресу (легальну і нелегальну); 2) публіцистику і твори партійних лідерів та діячів; 3) листівки, прокламації, відозви.

Джерела особового походження, що складають третій блок, І. Михальський поділив на: 1) мемуари; 2) щоденники; 3) особисте листування.

Важливе значення для дослідження історії політичних партій мають джерела іншого (непартійного) походження. Вони включають: 1) Документи державного походження: 1.1. Законодавчі документи; 1.2. Документи місцевих органів влади і 1.3. Матеріали судово-слідчих органів. Серед джерел іншого (непартійного) походження І. Михальський називає: 2) матеріали неукраїнських політичних партій та об'єднань; 3) пресу (періодичну і неперіодичну) та 4) джерела особового походження, які включають 4.1. мемуари і 4.2. листування. Запропонована І. Михальським класифікація є найповнішою і досить повно відображає джерела з історії політичних партій.

Основний масив джерел з історії політичних партій залишається неопублікований і перебуває в архівосховищах України та поза її межами (Росія, Франція, США тощо) Однак дослідники проводять роботу з опублікування документів з історії політичних партій.

Так, на еміграції видано тритомник «Українська суспільно-політична думка ХХ століття. Документи і матеріали / упоряд. Т. Гунчак і Р. Сольчаник» (Сучасність, 1983. Т. 1).

З ідеологічних міркувань в Радянській Україні не видавались документи політичних партій (крім більшовицької) Зміна суспільно-політичної обстановки на рубежі 1980-х і 1990-х років позитивно позначилася на історіографічній ситуації. Створилися умови для публікації документів з історії політичних партій, зокрема українських. У 1991, 1992 та 1993 роках вийшло три збірки документів з історії українських політичних партій (Самостійна Україна. Збірник програм українських політичних партій ХХ століття / упор. О. Федьков. – Тернопіль, 1991; Багатопартійна українська держава на початку ХХ ст.: Програмні документи перших політичних партій / упор. В. С. Журавський. Київ, 1992; Українські політичні партії кінця ХІХ – початку ХХ століття. Програмові і довідкові матеріали / упор. В. Ф. Шевченко. Київ: Фенікс, 1993).

Наприкінці 1990-х років було видано листівки українських політичних партій міжреволюційного періоду 1907–1917 років. (Листівки українських політичних партій та організацій між двома революціями (червень 1907 – початок 1917 рр.) Збірник документів і матеріалів / упор. Б. І. Корольов, І. С. Михальський. Луганськ: Видавництво СУДУ, 1999) Вони відображали основні напрямки діяльності національних партій у зазначений період.

Хрестоматія-посібник «Історія українських політичних партій. Кінець ХІХ ст. – 1917 р. Ч. 1» обсягом у 561 сторінку, упорядниками якої виступили Б. Корольов, І. Михальський, містить заяви, статuti, відозви, а також уривки із спогадів провідних діячів національних політичних партій. Характерно, що у хрестоматії вміщено документи Української соціал-демократичної спілки, яка була автономною частиною РСДРП.

Значна дослідницька робота із вивчення історії політичних партій ведеться в Російській Федерації. В рамках науково-дослідницького та видавничого проекту, підтриманого Російським гуманітарним науковим фондом, по видавничій програмі «Російська політична енциклопедія» (РОССПЭН) вийшло фундаментальна академічна серія «Політичні партії Росії. Документальна спадщина» у 56 томах. Вони вміщують документи і матеріали основних російських небільшовицьких політичних партій, які діяли протягом функціонування російської багатопартійності. Цей проект вмістив понад 7000 документів загальним об'ємом 2000 др. арк.

Документи особового походження українських діячів відбивають історію РУП-УСДРП (О. Скоропис-Йолтуховський «Мої злочини»; Г. Галаган – «З моїх споминів») Історія українських ліберально-демократичних організацій найкраще відбита в працях Є. Чикаленка («Спомини», «Щоденник»), О. Лотоцького («Спомини» у 3-х томах), В. Приходька «Під сонцем Поділля», Н. Григор'єва «Спомини «руїтника»».

Російський соціал-демократичний рух відображений у працях Ю. Мартова «Записки социал-демократа», П. Гарві «Воспоминания социал-демократа», неонародницький у працях В. Бурцева «В погоне за провокаторами» та інших.

Російське партійно-політичне життя знайшло відображення в спогадах П. Милюкова «Воспоминания» у 2-х томах, низці мемуарів В. Маклакова, споминах консерватора В. Шульгіна «Годы. Дни». Щодо джерел особового походження дослідник має проявляти критичність. Приклад такого підходу наводимо нижче.

Щодо дослідження історичних джерел, звертаю увагу на одному з методів їх дослідження – *верифікації*. **Верифікація** – це перевірка істинності знань за допомогою нових, таких що чуттєво сприймаються, даних – тобто емпіричних фактів.

У грудні 1904 р. у Львові проходили засідання, які ввійшли в історію як «невідбутий з'їзд» Революційної української партії. На цьому з'їзді відбувся розкол партії. Важливу роль в цих подіях відіграли представники меншовицької частини Російської соціал-демократичної робітничої партії. Однак, з приводу того, хто саме це був – є розбіжності. Одні сучасники називають Михайла Лур'є, що мав псевдонім – Юрій Ларін, інші – Ісака Біска, відомого під псевдонімом Павлов.

Отже, ім'я Юрій Ларіна як людину, причетну до розколу, вперше назвав член Революційної української партії і автор праці про неї (Дорошенко В. Революційна Українська Партія (РУП) (1900–1905 рр.) Нарис з історії української соціалдемократичної партії. Львів-Київ: Видання ЦК УСДРП, 1921. 40 с.) Ця історична праця була написана на початку 1920-х рр. і у ній був присутній мемуарний компонент. Він, як і кілька десятків інших українських студентів скористався можливістю відвідати влітку 1904 р. Всеукраїнські наукові курси для молоді. Вони були організовані у Львова Товариством прихильників української літератури, науки і штуки під керівництвом М. Грушевського. Лекторами там були письменник

і вчений І. Франко, історик С. Томашівський, художник І. Труш, етнограф В. Гнатюк та інші.

Отже, В. Дорошенко згадував про перебування влітку 1904 р. протягом місяця у Львові та Синевідську Вижному (курортна місцевість поблизу Львова), де він, крім участі в курсах, допомагав редагувати партійну газету РУП «Праця». *«У Львові... пробував тим літом відомий російський есдек Ларін, – зазначав В. Дорошенко, – котрий часто конфедерував з нашими товаришами й мав на них великий вплив».*

Брав участь у курсах інший член РУП, згодом – громадсько-політичний діяч і вчений-історик Д. Дорошенко. Цей учасник подій залишив дві мемуарні згадки про зазначені події. У мемуарних замітках «Мої спомини про РУП. 1901-1906.», які написані на початку 1930-х рр. і зберігаються в ЦДАВОУ, Д. Дорошенко згадував про зібрання, яке проходило у помешканні на вул. Курковій, 10, де зупинилися емігранти з Наддніпрянської України. Він писав: *«Приходив на наші збори і російський соціал-демократ Павлов, що все поучав нас про «отрезки», якими російська соціал-демократія хотіла залагодити аграрну справу».* Проте у мемуарах «Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.)», які вийшли в Канаді у 1949 р., описуючи той самий епізод, він зазначав уже, що це був *«російський меншовик Ларін (властиве його ім'я було Лур'є)».*

Характерно, що обидва Дорошенки перебували на Галичині нетривалий час – лише місяць – і в їхній пам'яті, очевидно, не точно відбилися події того часу.

З тих, хто був близький до Закордонного комітету РУП і постійно перебував у Львові, лише М. Меленевський залишив спомини. Провідний діяч ЗК М. Меленевський, який відгукнувся мемуарними замітками на працю В. Дорошенка, заперечив йому: «Особою, яку Дорошенко очевидно має на думці був не Ларін (що мав відношення до Спілки багато пізніше), а покійний киянин Біск, який під назвою «Павлова» приїхав наприкінці 1904 р. до Львова як спеціальний представник ЦК РСДРП і через якого ми вели переговори із цим комітетом аж до часу заснування Спілки». При цьому Меленевський зауважив, що був знайомий з Біском ще з 1898 р. Є ще одне цінне джерело, яке має відношення до порушеної проблеми – Автобіографія Юрія Ларіна.

Отже, тут ми мали справу з мемуарами, автори яких називали різних осіб, що були причетні до розколу РУП (то Біска-Павлова, то Лур'є-Ларіна).

Але у розпорядженні істориків є ще листування Ісаака Біска з центральними установами меншовиків, яке виявлено мною в РГАСПИ (м. Москва) Там у листі, написаному 13 січня 1905 р. він зазначав: «З ініціативи цих осіб (членів ЗК РУП – Авт.) я прочитав перед укр[аїнською] молоддю (дек[ілька] десятків молодих людей приїхало сюди літом слухати лекції в Українському вільному уні[верситеті] – просто кажучи низку літніх курсів, прочитаних українськими ученими) реферат про націоналізм, який викликав жвавий обмін думками». Характерно, що й у листуванні І. Біска також нічого не згадується про Ларіна.

Підведемо підсумки. Мемуари та мемуарні замітки про роль меншовиків у розкол РУП залишили три безпосередні учасники подій. З них В. Дорошенко, який був лише місяць у 1904 р. у Львові стверджував, що це був Юрін Ларін (М. Лур'є) Йому заперечив М. Меленевський, який на книгу Дорошенка відгукнувся мемуарними коментарями. Він стверджував, що це був І. Біск, якого він знав задовго до цих подій. Д. Дорошенко у більш ранній мемуарних замітках вказував на Павлова, а в пізніших – на Ларіна. Проте листування Біска підтверджує саме його участь у цих подіях.

3. Класифікація політичних партій та їх загальна характеристика

Розвиток економіки, поява нових ідей вели до того, що стара система Російської імперії вимагала негайних змін при вступі в ХХ століття. Існувало два виходи: *еволюційний* або *реформістський* та революційний. Прихильники і противники як однієї так і другої течії почали гуртуватись та об'єднуватись в гуртки, союзи, об'єднання, партії. Громадсько-політичний рух набирав обертів, ріс чисельно і ідеологічно по всій Російській імперії, в тому числі й в Україні. Всі групи і союзи зміцнювались, поступово наближались до об'єднання в політичні партії. Піком їх утворення став період першої російської революції 1905–1907 рр.

Для кращого аналізу політичних партій доцільно здійснити їхню класифікацію. Всі політичні партії в Україні, згідно з ідеологічним критерієм, можна поділити на: *консервативні, ліберальні, соціалістичні та націоналістичні*. Якщо виходити з належності до певної нації, то партії, які діяли в Україні, можна поділити на російські, українські, єврейські та польські.

Серед російських політичних партій найпершими стали утворюватись революційні партії. Російська соціал-демократична робітничая партія (РСДРП), яка утворилась у 1898 р. та Партії соціалістів-революціонерів, що виникла восени 1901 р. внаслідок «злиття союзу соціалістів- революціонерів з партією соціалістів-революціонерів» були найбільш потужними радикальними політичними організаціями. До революційного напрямку належали також нечисленні організації анархістів.

Другу групу склали представники ліберальної течії в російському суспільно-політичному русі. Основними їх представниками стали: партія кадетів – «Конституційно- демократична партія ... організаційно оформилась в жовтні 1905 року» та октябристів «Союз 17 октября» – в листопаді 1905 р. – лютому 1906 р.».

Третьою групою стали консервативно-монархічні партії: «Союз русского народа» (СРН) офіційно був створений 8 листопада 1905 р., «Союз русских людей», що утворився 1 квітня 1905 р.», Російська монархічна партія, створена 24 квітня цього ж року та декілька інших партій та спілок.

Українські національні партії можна поділити теж на три групи. Перша охоплювала політичні партії соціал-демократичного напрямку. До неї належала революційна українська партія (РУП), створена 11 лютого в Харкові. Спочатку вона не мала чітких ідейних засад, але поступово еволюціонувала у соціал-демократичному напрямку. Цей процес завершився в період революції 1905–1907 рр., коли відбувся другий зїзд партії (грудень 1905 р.), вона була перейменована в Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП).

До другої групи належать національно-ліберальні партії: Українська демократична партія, Українська радикальна партія, які наприкінці 1905 р. об'єдналися в Українську демократично - радикальну партію.

До третьої групи належить національностична Українська народна партія (УНП) (1902) лідером якої був М. Міхновський.

Єврейської політичні партії включали в себе декілька організацій, серед яких переважали революційні. Єврейські політичні партії поділяються на сіоністські та несіоністські. Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії («Бунд») був створений у вересні 1897 р. у Вільно. Це була соціал-демократична організація. Наприкінці 90-х років з'являються організації «пролетарського

сіонізму»: «Поалей-ціон» («Робітники сіону») та соціалісти-сіоністи (С.-С.)». У 1903 р. була утворена Соціалістична єврейська робітничка партія (СЄРП).

Отже ми бачимо, розмаїття політичних партій на терені України було надзвичайно багатим. Тут перебували осередки багатьох українських й не українських партій. Тому не дивно, що в багатьох місцях відбувалась гостра ідейна боротьба між ними.

Першою серед українських політичних партій стала, утворена на третьому студентському з'їзді у м. Харкові, Революційна українська партія (1899) На першому етапі її діяльності це було об'єднання політично свідомих політичних сил, що насправді не мали єдності ні в тактиці, ні в програмі. Про це свідчив той факт, що перший програмний документ – «Самостійна Україна» не знайшла підтримки в більшості її членів.

Тому група національно спрямованих молодих людей, під головуванням автора «Самостійної України» М. Міхновського створила у 1902 р. Українську народну партію. Програма партії визнавала «соціалістичний ідеал, як єдиний, котрий може остаточно задовольнити український та інші народи», а за кінцеву мету ставилось здійснити «захват політичної влади на Україні, знищити визиск, насилля, нерівність і утворити непідлеглу Українську Республіку». В аграрному питанні передбачалось створити «аграрне фермерство», а згодом провести націоналізацію землі. Національне самовизначення народу є обов'язковий пункт на шляху до соціалізму, а «йдучи до повної незалежності українського народу, до здобуття останнім права повного самопризначення, – писалось у програмі, – ми підтримуємо і автономні вимоги українських партій».

В цей час ЦК Революційної української партії прийняв «Проект програми РУП», де заявив «про визнання основних принципів та цілей соціал-демократії». У проекті стояла вимога створення Демократичної республіки, скликання законодавчих зборів, проголошення демократичних свобод тощо. В національному питанні партія вимагала автономії України в складі Російської федерації. Перехід до соціалістичних засад зближує РУП з Українською Соціалістичною партією (далі – УСП), засновану у 1900 р. Б. Ярошевським. Хоча УСП й була під впливом польської соціал-демократії та близькість тактики й більшості пунктів програми зумовили її об'єднання з РУП у червні 1903 р. Після цього об'єднання структура партії складалась з ЦК на чолі з Антоновичем,

закордонного комітету у складі О. Русова, В. Винниченка, О. Скоропис-Йолтуховського та інш. та 12 комітетів («Вільних громад»), що знаходились у Києві, Харкові, Полтаві, Кубані, Поділлі та інших місцях. Чисельність партії в період її найвищого розвитку, у 1905–1907 рр. становила близько 5 тис. осіб. Наприкінці 1903 – на початку 1904 р. загострилися ідейні розбіжності між членами РУП. Спочатку з неї вийшла невелика група діячів УСП, але окремо вони проіснували недовго й саморозпустились.

Наприкінці 1904 р. від РУП відокремилася група на чолі з М. Меленевським, О. Скоропис-Йолтуховським та інш. й створила Українську соціал-демократичну спілку. Спілка на початку лютого 1905 р. увійшла на автономних засадах до складу РСДРП. Вона не мала «ніякої відмінної від російської соціал-демократії національної програми, – за словами її діяча А. Ріша, – і є фактично частиною РСДРП». Динаміка росту чисельності Спілки була доволі швидкою, так на весну 1906 р. вона нараховувала 1337 членів, а вже восени цього ж року – 5700.

Та частина РУП, що залишилась на чолі з В. Винниченком, С. Петлюрою, М. Поршем та іншими, у грудні 1905 р. прийняла нову програму, та назву Українська соціал – демократична робітничка партія. В програмі передбачались вимоги демократичної республіки, автономії України з окремим соймом, право націй на самовизначення, демократичних свобод та інші вимоги соціал – демократичного напрямку. На цей час було 42 організації УСДРП чисельністю 3–5 тис. осіб.

Восени 1904 р. створюється партія ліберального напрямку – Українська демократична партія (УДП) Згодом з неї виділяється частина членів, які створюють Українську радикальну партію (УРП) Наприкінці 1905 р. ці партії знову об'єднуються і створюють Українську демократично – радикальну партію на чолі з Є. Чикаленком, Б. Грінченком, С. Єфремовим та ін. Разом з тим, слід відзначити, що ці партії називати ліберальними можна лише з великою натяжкою. У їхніх програмах відзначалось, що земля державних, кабінетських, монастирських... володінь експропріюється й передається у власність «автономного крайового сойму», тобто земля передавалась селянам «у оренду». Тоді, як світовий лібералізм ґрунтується на приватній власності. Саме відсутність сильного ліберального руху в Україні було причиною того, що тут не сформувалась еліта спроможна керувати державою європейського типу.

Російський соціал-демократичний рух розвивався повільно. Більшість членів марксистської соціал-демократичної партії у 1898 р., відразу ж після першого з'їзду, були заарештовані. У 1903 р. відбувся другий з'їзд, на якому було відновлено партію під назвою Російська соціал-демократична партія (РСДРП) Але на цьому ж з'їзді партія під впливом різнобачень поділилась на дві групи, які відомі під назвами «більшовики» та «меншовики». Першим згодом вдалось взяти владу в свої руки, але це сталось лише через 14 років.

РСДРП мала свій вплив і на Україні, але тут перевагу надавали меншовикам. Це засвідчує те, що до останніх примкнули Українська соціал- демократична Спілка та Бунд, які мали свої коріння і в Україні. У Наддніпрянщині влітку 1905 р. в більшовицьких організаціях і групах діяло близько 2000 членів партії. Всього ж у Російській імперії на січень 1905 р. діяло по 4,2 тис. осіб в меншовицьких і більшовицьких організаціях, але як і в усіх інших організаціях і партіях точну кількість членів встановити дуже важко, у РСДРП, яке діяло в підпіллі, «списки не велись, а неодноразові арешти й звільнення з роботи робітників часто порушували зв'язки і припиняли їх на досить тривалий період».

РСДРП відноситься до радикальних політичних партій. Вони виступали за перехід влади від «меншості», тобто дворян, буржуазії, частини інтелігенції до «більшості» – народних мас. Цей перехід неодмінно супроводжувався б експропріацією майна, націоналізацією землі, революційним терором тощо. З ростом соціального невдоволення зростала й чисельність соціал- демократичних партій. Так на літо 1905 року чисельність більшовиків зросла в 3,3 рази і досягла 14 тис., а меншовиків у 3 рази і склала 12,5 тис. осіб. Відповідальними органами на місцях були Ради, протягом жовтня–грудня Ради виникли в шести містах України: Катеринославі, Києві, Кременчуку, Миколаєві, Одесі та Юзівці.

РСДРП розгорнула широку діяльність особливо під час Першої російської революції (1905–1907 рр.) В цей час йшло активне об'єднання більшовицьких й меншовицьких організацій. У Харкові, Катеринославі і Миколаєві створились комітети на федеративних засадах, а в Одесі, Херсоні та Луганську відбулось повне злиття паралельних організацій «. Отже активна діяльність РСДРП привели до її чисельного зростання на час «IV (об'єднаного) з'їзду РСДРП. В партійних організаціях України було майже 7,8 тис. осіб, з них близько 2,7 тис. – більшовиків і 5,1 тис. меншовиків».

До революційних партій крім РСДРП, відноситься й партія соціалістів-революціонерів (ПСР) Ідеологія цієї партії ґрунтувалася на народницьких ідеях, які були дуже поширені у другій половині XIX ст. Однак наприкінці XIX – на початку XX ст. виникло ряд неонародницьких груп в еміграції і в Росії, було внесено корективи до ідеології. Новий етап розвитку неонародництва пов'язаний з створенням «Союзу російських соціалістів-революціонерів», який виник у Берні на початку 90-х років XIX ст. Швидко термін «соціалісти-революціонери» або просто «есери», став загальноприйнятним позначенням революційних народників.

Есерівські гуртки стали швидко з'являтися в різних містах країни. У 1890 р. було створено «Союз соціалістів-революціонерів» у Саратові, а в 1900 р. в Харкові відбувся з'їзд представників організацій декількох південних міст, що проголосили утворення «Партії соціалістів-революціонерів». Та через деякий час північний союз та південна партія об'єдналися і утворили єдиний ЦК. Згодом до них приєдналися закордонний «Союз російських соціалістів-революціонерів», Аграрно-соціалістична ліга та деякі інші організації.

Утворившись, ПСР створила свою програму, у центрі якої перебувало аграрне питання. Для його вирішення була створена «програма соціалізації землі, головними складовими частинами якої являлись знищення «будь-якої» власності на землю і перехід її у «загальнонародне надбання, землекористування.. поступове кооперування сільського господарства», тощо. Щодо інших сторін життя держави їх програма була менш радикальною й передбачала, що влада має перейти в руки ліберальної буржуазії, капіталізм в промисловості, торгівлі, фінансовій сфері зберігав свої позиції.. покращення умов продажу робочої сили тощо».

Есери, так як і їх попередники, застосовували тактику індивідуального терору. Так наприкінці 1904 р. есером Г. Гершуні було створено Бойову організацію ПСР. Члени партії свідчили, що до 1905 р. ними було здійснено 6 терористичних актів, у тому числі вбивство 15 липня 1904 р. міністра внутрішніх справ В. Плеве. На час I з'їзду ПСР есери налічували 25 комітетів та 37 груп в Росії та закордонний комітет». У зв'язку з тим, що ПСР була переважно аграрною партією й вважала основною рушійною силою селянство, тому вона зосереджувала свою діяльність в аграрних регіонах, зокрема в Україні.

Однією з впливових радикальних течій був анархізм. Перші організації виникли у м. Білосток Гродненської та Ніжин Чернігівсь-

кої губернії. До кінця 1903 р. функціонувало 12 організацій, а на 1906–1907 рр. 255 організацій у 180 містах. У 1904 р. специфічна група «махаєвців» в Одесі теж «переходить на платформу анархістів». Основними центрами анархізму в Україні були мм. Катеринослав і Одеса, а меншими мм. Житомир, Кам'янець – Подільський та Київ. Щодо чисельності, то на 1905–1907 рр. партії анархістсько-го напряму налічували 5,5 тис. осіб.

Анархізм поділявся на три основні течії найбільш поширеною з яких була радикальна течія анархістів – комуністів. «Майбутнє суспільство вони бачили, як союз вільних общин («комун»), об'єднаних договором... першочерговим завданням революції, що переможе вважалась експропріація». Анархісти – комуністи гуртувались навколо журналів «Хлеб и Воля», «Безначалие» и «Черное знамя», від чого й пішли назви груп: «хлібовольці», «безначальці» та «чорнознаменці». В кінці 1905 р. з середовища анархістів – комуністів виділяються найбільш радикальні групи «безмотивників» (індивідуальні терористи) та «комунарів».

Другою великою групою були анархісти-синдикалісти. Їх Південно – російське товариство об'єднувало організації Києва, Одеси, Кривого Рогу та Чернігівської губернії. У 1905 р. Південно-Російське товариство видрукувало свою програму в журналі «Новий мир». Програма передбачала «побудову бездержавного комунізму, ігнорування будь-яких типів розвинутого суспільства, відмову від революційної диктатури будь-якого класу або групи людей а також від «безмотивного терору». Свою практичну діяльність синдикалісти бачили через організацію безпартійних спілок (синдикатів), з метою пропаганди ідей анархізму.

Третя течія – анархісти-індивідуалісти представлена переважно інтелігенцією. Метою індивідуалістів було суспільство, що гарантує нічим не обмежену свободу кожної окремо взятої особистості, де панує приватна власність. Життєвою ідеологією цього суспільства вважався егоїзм. Прихильники цього напряму були у Києві та Катеринославі, сюди й відноситься Одеська група «махаєвців».

Радикальні партії Росії мали підтримку більшості населення Росії: селян, робітників, частково інтелігенції. Однак ця більшість була пасивною, тому партії центристського і консервативного напрямку могли мати більшу кількість членів, ніж революційні, але в період спалахів революції революційним партіям було найлегше зібрати маси під своїм прапором.

Перші програмні розробки лібералів вироблялись на сторінках нелегального журналу «Освобождение», що видавався з липня 1902 по жовтень 1905 рр. у Штутгарті під редакцією П. Струве. Лідерам лібералів потрібно було близько двох років, щоб перейти від абстрактних обговорень до практичних кроків. В липні 1903 р. вони утворили «Союз освобождения», а в листопаді цього ж року «був організаційно оформлений «Союз земцев-конституціоналістів». Ці події стали важливим етапом у формуванні ліберальних партій.

Останнім поштовхом до створення Конституційно-демократичної та октябристської партії стали події Першої російської революції. Перша утворилась в жовтні 1905 р., а «Союз 17 октября» (октябристи) – в листопаді 1905 р. Всього утворилось 72 кадетські комітети та 49 відділів «Союзу 17 жовтня». У січні 1906 р. до основної назви кадетської партії було добавлено: «Партія народної свободи». Основний ріст партійних організацій ліберальних партій припав на вибори до І Думи. У січні-квітні 1906 р. конституювались 274 кадетські комітети і 211 відділів «Союзу 17 октября». Всього кадетські осередки були в 76 губерніях (170 повітах), октябристські – 63(160).

На установчих з'їздах партії затвердили свої програми. Основою політичної програми було: «Росія повинна бути конституційною і парламентською монархією. Державний устрій Росії визначається основним законом». Розбіжності між кадетами та октябристами були в питання управління державою. Якщо останні підтримували спадкову конституційну монархію, то кадети хотіли передати владу міністерству, відповідальному перед Думою. Головною вимогою лібералів був поділ влади на 3 частини: законодавчу, виконавчу та судову. Законодавчий орган мав складатися з верхньої палати, вибраної на основі двохступеневих виборів і цензу осілості та нижньої палати, обраної на основі загального виборчого права.

Разом з тим, серед лібералів не було єдності в поглядів на державні справи. Так, ліві кадети бачили монарха лише главою держави, а все інше управління повинно було зосереджуватись в руках однопалатного народного представництва, вибраного на основі загального виборчого права. Октябристи схилились до єдиної і неподільної Росії (за винятком Фінляндії), дехто розглядав Польщу, як автономію. Однак в програму не розглядалися перспективи автономії Литви, України та Закавказзя. Вони передбачали можливість користуватися рідною мовою, крім діловодства, та надання

деяких інших поступок національним окраїнам. Також кадети «висловлювалися за запровадження в Росії загального виборчого права, здійснення всього комплексу демократичних свобод: слова, друку, спілок та ін., наполягали на суворому дотриманні громадянських прав людини», тобто встановлені в Росії демократичної правової держави. В національній сфері кадети не визнавали федералізму, відстоювали гасло культурно-національного самовизначення. В сільському господарстві визнавалась часткова націоналізація землі й створення земельного фонду. Октябристська програма ставилася до аграрного питання, як і до вимоги 8-годинного робочого дня, більш реакційно тоді як кадети вважали за необхідне запровадити його. Та кадети й октябристи сходились у тому, що робітникам потрібно надати свободу зборів, страйків і союзів.

Більший демократизм кадетів обумовив те, що вони мали багато більшу підтримку в національних регіонах, зокрема й в Україні. Восени 1905 р. розпочався процес створення регіональних організацій. В Україні вони були створені в Київській, Харківській, Херсонській, Полтавській, Катеринославській губерніях, а Київський обласний комітет кадетської партії поширював свою діяльність на Київську, Волинську та Подільську губернії. Кадети в національних регіонах нерідко співпрацювали з місцевими партіями. На Україні – з Конституційно-демократичною польською партією (конституційно-демократична Польська народна партія України, Волині та Подолії, була заснована в 1906 р. в Києві), Союзом досягнення рівноправ'я євреїв, Єврейською позапартійною організацією, Українською демократично-радикальною партією та ін. Але не тільки кадети впливали на ці партії. Таке співробітництво об'єктивно сприяло поширенню серед кадетів ідеї автономії України та необхідності запровадження української мови. Особливо сильні національні впливи були серед Катеринославських та Полтавських кадетів. Останні навіть вимагали передбачення «федеративного устрою держави на основі автономії географічно, національно та економічно відокремлених областей. Україна повинна стати однією з таких областей».

Щодо чисельності кадетської партії, то *«за даними самих кадетів загальна чисельність партії в 1905–1907 р. становила 70–100 тис. осіб»*, а за даними В. Шелохаєва загальна чисельність кадетської партії в період її кульмінаційного розвитку весною і літом 1906 р. складала 50 тис. осіб. За іншими даними число кадетів навесні і

літом 1906 р. приблизно складала 60 тис. осіб (70 тис.), а октябристів (разом з деякими місцевими партіями, що до неї примкнули – 80 тис.) В Україні, за даними В. Шелохаєва, нараховувалось 8–10 тис. осіб членів конституційно-демократичної партії. За іншими джерелами в Україні було 54 місцевих осередки, що налічували 8631 особу кадетів й 38 осередків (9877 осіб) – октябристів.

Щодо соціального складу цих двох партій то у кадетів близько 70% – складав середній клас, решту ж 30% складали багаті підприємці та землевласники, а з другої сторони – робітники. В «Союзі 17 октября» – близько 55% складали інтелігенція, середні й високі чиновники, решту – підприємці та землевласники.

Отже, діяльність ліберальних партій в Росії мало неоціненне значення. Ці партії вибрали реформістський шлях розвитку, тим самим бажаючи не допустити руїни і крові революційного шляху.

Серед російських політичних партій в Україні далеко не останнє місце займали консервативно-монархічні, або «чорносотенні». Монархісти вважали свій рух єдиним справді народним, що на відміну від штучно принесених на російський ґрунт крамольних революційних доктрин, має історичні корені. Сама назва «Чорна сотня» пішла від нижньогородської «Чорної сотні» Кузьми Мініна, що колись, у XVII ст. врятував Росію і царський престол.

Монархічні організації почали з'являтися ще на початку століття, це «Гурток московських дворян» та «Російські збори». Остання мала місцеві організації у Харкові, яка виникла в 1903 р., а згодом у Києві та Одесі. Можливості діяльності монархічних організацій, а згодом і партій, були, на відміну від революційних та ліберальних, значно ширші; влада, якщо й не підтримувала їх, то ставилась вкрай лояльно.

Основною монархічною організацією став «Союз російського народу», який діяв з листопада 1905 р. На чолі організації стояла Головна рада, під керівництвом лікаря Дубровіна. Основою програми «Союзу російського народу», як і Російської монархічної партії та Союзу земельних власників було «необмежена самодержавна влада, збереження недоторканості приватної власності», хоча й не виключались «розумні реформи, суворо дотримані з інтересами держави». Першими програмними документами були «Основні положення», опубліковані в кінці січня 1906 р. та прийнятий I Всеросійським з'їздом уповноважених відділів партії 2 вересня 1906 р. документ «Російському народу».

Ідеалом держави для консерваторів-монархістів СРН – Русь допетрівських часів та «заміна законодавчої Думи законорадчою установою, єдності та неділимості Росії, викорінення «злих сил» в особі соціалістично налаштованої інтелігенції і обмеження влади бюрократії». Також відкрито пропагувався антисемітизм, аж до виселення євреїв за межі Росії та заборона національних автономій. В аграрному питанні СРН передбачав продаж землі селянам у приватну власність, спрощення виходу з кріпацтва. В робітничому – лише скорочення робочого дня, державне страхування, створення артілей та товариств.

Інші партії цього напрямку: Російський народний союз імені Михайла Архангела, що утворився в листопаді 1907 р. та «Російська монархічна партія» мали свої програми, але вони «в основному повторювали положення програми «Союзу російського народу». Програмні матеріали, дискусії проводились в друкованих виданнях, які партії мали як в Україні, так і в Росії. В Україні СРН видавав в Одесі «За царя, за батьківщину». «Російський народний союз імені Михайла Архангела» в тій же Одесі «Південний баян» та «Русская речь». Партія націоналістів, яка виникла у Києві в 1908 р. (з січня 1910 р. «Всеросійська національна спілка») на чолі з поміщиком Балашовим та журналістом Г. Бобринським – «Киевлянин».

Щодо чисельності, то СРН мала велику кількість відділів в Україні, «всього відділи в Україні нараховували понад 190 тис. членів, майже половину загальної кількості «Союзу російського народу». Всього СРН налічував близько 600 відділів та мав чисельність близько 400 тис. Однак ці дані є завищеними, оскільки СРН часто-густо, як і інші партії до складу організації просто дописували звичайних учасників мітингів, демонстрацій, молебнів, парафіян. Та все одно вони говорять про вагому на той час організацію.

Щодо інших партій консервативно-монархічного спрямування, то «Російські збори» нараховували близько 2 тис. осіб, переважно знатних дворян, вищих чиновників, офіцерів та багатих купців. Союз російських людей до кінця 1905 року об'єднував трохи більше 100 чоловік». Російська монархічна партія була більш чисельною й мала близько 60 місцевих організацій. У 1907 р. в «Московских ведомостях» була дана чисельність 16 тис. осіб, але вона включала в себе членів чисельних «патріотичних товариств», які організаційно в РМП не входили».

Отже, як і в кожній державі, в Росії розвивався консервативний рух, який був тут доволі впливовим. Це свідчить про міцні монар-

хічні традиції, які укріплювались і зміцнювались на протязі віків. Але навіть ця чисельна підтримка не змогла допомогти старій системі, яка вже давно розхиталась, й їй не вистачало тільки сильного вітру, яким стали перша і друга Російські революції.

Найбільш чисельна єврейська політична партія – «Бунд» входила до РСДРП на автономних засадах. Однак через ідейні розбіжності вийшла з РСДРП і до березня 1906 р. діяла самостійно. Після того, як було знову досягнуто згоди, «Бунд» увійшов до складу РСДРП на автономних засадах. Програма партії передбачала перетворення державного устрою Російської імперії з повною національною автономією кожної нації (національно-культурна автономія), незалежно від території, яку вони займають; відміну усіх виключних законів щодо євреїв та їх рівноправ'я з іншими націями, та інших перетворень. На 1905–1907 рр. організація мала 270 осередків, що об'єднували 34 тис. осіб, переважна більшість яких розташовувалась в південно-західних губерніях Російської імперії.

Сіоністські організації теж мали свої течії, але в більшості це були робітничі партії. Найбільшою серед них була партія «Пойалей-Ціон», перший осередок якої виник у 1900–1901 рр. у м. Катеринославі, згодом в Одесі та інших містах. Спочатку партія не була ідейно єдиною й немала своєї програми та міцних організаційних зв'язків з місцевими осередками. Деякі члени вважали себе марксистами, інші народниками, частина схилилась до центристських позицій чи агітували за соціал-революціонізм. Щодо національного питання то й тут були розбіжності: одні виступали за створення національної держави в Палестині, інші в Уганді чи Месопотамії, тощо. Не дивно, що починаючи з 1904 р. розпочинаються розколи в партії. Першою від'єдналась Сіоністсько-соціалістична робітнича партія (ССРП), що стояла на платформі «пролетарського сіонізму», а в грудні 1905 р. на конференції у Бердичеві відкололась частина членів, які створили Соціалістичну єврейську робітничу партію (СЄРП «сеймівці») Решта членів «Пойалей-Ціон» у липні 1907 р. на конференції, що відбулась в Подільській губернії прийняли програму, що передбачала: боротьбу єврейського пролетаріату в рядах соціал-демократів, вимогу територіальної єврейської автономії для євреїв у Палестині, соціальні перетворення тощо. На 1905–1907 рр. партія нараховувала 8 тис. осіб.

В квітні 1906 р. відбулось остаточне оформлення СЄРП, куди увійшла й частина членів ССРП. На осінь цього ж року партія нара-

ховувала, за різними даними 7–16 тис. осіб. Під її впливом діяла низка товариств єврейської самооборони СЕРП, куди входило ще 8 тис. осіб. Під час організаційного оформлення була прийнята програма партії, що фактично зводилась до трьох принципів: 1) «Соціалізм, як кінцева мета єврейського робітничого руху»; 2) Революційна боротьба проти самодержавства та 3) Створення своєї держави в Палестині. Діячі партії не сприймали програм соціал-демократів та «Бунду», та співпрацювали з ПСР.

Громадсько-політичний рух, швидко підхоплений вітром революційних подій 1905–1907 рр., після певного затишшя в період реакції, наростав і врешті призвів до краху Російської імперії, який відбувся на початку 1917 р. Надзвичайно важливо простежити всі етапи зростання політичних партій, їх складний взаємозв'язок співпраці і боротьби, щоб зрозуміти сутність історичних процесів, які відбувалися в Україні наприкінці XIX – початку XX ст.

ЛЕКЦІЯ 2. ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ І УКРАЇНСЬКІ ПРОТОПАРТІЙНІ ОРГАНІЗАЦІЇ НА МЕЖІ ХІХ І ХХ ст.

1. Модернізація, передумови виникнення та діяльності політичних партій у Наддніпрянській Україні.
2. Братство тарасівців – перша націоналістична організація.
3. Соціалістичні протопартійні об'єднання.
4. Загальна українська безпартійна організація – протопартійне ліберально-демократичне формування.

Завдяки процесу модернізації, який був започаткований «великими реформами», в Російській імперії в другій половині ХІХ ст. відбувалися значні зрушення. Це була (за Ж. Ле Гоффом) модернізація конфліктна, оскільки прагнення до сучасного супроводжу-

валося серйозними суперечностями з минулими традиціями. Це проявилось у збереженні абсолютної монархії, проте остання еволюціонувала, за словами Б. Миронова, у напрямку «всестанової правомірної монархії», в якій законодавча влада царя обмежувалася об'єктивним правом – законом, а його виконавча влада і центральних коронних установ – адміністративним правом, адміністративною юстицією і громадською думкою». Дворянство в епоху модернізації втратило майже усі свої станові права і перетворилося у «почесний клас», у «пам'ятник старовини», престиж якого тримався на традиції і покровительстві монарха. Проте, дворянство, не зважаючи на великі втрати земель (лише в Україні за 1877–1905 рр. вони продали майже шість мільйонів десятин землі, що складало приблизно третину загальної площі землеволодінь) все ще залишалося економічно та політично досить впливовим станом. Цей вплив, зокрема, забезпечувався низкою законодавчих актів, які забезпечували право дворянства на «державну службу, як вільне волевиявлення». Дворяни продовжували залишатись основою вищого та середнього офіцерського корпусу армії.

**1. Модернізація,
передумови
виникнення та діяльності
політичних партій у
Наддніпрянській Україні**

Розпочата модернізація дала імпульс технічному перевороту, який розпочався ще в дореформенні 30–40-х і завершився в 70–80-х роках ХІХ ст. Внаслідок цього зростала кількість промислових підприємств фабрично-заводського типу, виникали нові галузі виробництва, Врешті, у пореформену добу фабрика остаточно витіснила мануфактуру; у 1879 р. обсяг виробництва 867 українських фабрик і заводів з кількістю робітників не менше ніж 16 осіб на кожному підприємстві досяг майже 103,3 тис. крб. Головними дійовими особами економіки стали капіталісти-підприємці та вільнонаймані робітники. Наприкінці століття в Наддніпрянській Україні утвердилися капіталістичні відносини.

Капіталістичне підприємництво та активна політика імперського уряду призвели до поступової економічної спеціалізації окремих регіонів Наддніпрянської України. Утворилися такі промислові центри, як Донецький вугільно-металургійний, Криворізький залізорудний, Нікопольський марганцевий і Південно-західний цукровий райони.

Промисловий розвиток України відзначався певними особливостями. Він вирізнявся вищими темпами, ніж загальноімперський; високим рівнем концентрації виробництва й значними іноземними капіталовкладеннями; провідними стали галузі важкої індустрії; наявністю значних територіальних диспропорцій: потужні промислові райони концентрувалися на Сході та Півдні України, тоді як решта територій не мали значного промислового потенціалу.

Важливою частиною модернізації став процес урбанізації – зростання ролі міст в економічному й культурному житті суспільства. На 1897 р. у Наддніпрянській Україні з 23,4 млн. жителів нараховувалось 3 мільйони міщан, що складало 13,2% усього населення. Рівень розвитку міст та питома вага міського населення у регіональному розрізі були неоднаковими; на Півдні міське населення нараховувало понад 1,3 млн. осіб (21%), на Лівобережжі – 0 85 млн. (11,2%), а на Правобережжі – 0,9 млн. (9,6%). Такі диспропорції зумовлювалися колоніальним становищем українських земель у складі Російської імперії. Однією з рис цього стану була несамостійна природа міського розвитку; промисловість міст виробляла обмежений набір товарів або сировини яка спрямовувалася в метрополію або на експорт. Саме тому, хоча й довжина залізниць в Україні наприкінці ХІХ ст. складала п'яту частину залізничної мережі Російської імперії, проте залізничне будівництво велося з метою забезпечити військові та економічні стратегічні інтереси метрополії.

Міста були переважно неукраїнськими за складом населення. Серед національних груп українці були найменш урбанізованою групою; лише трохи більше, ніж 5 відсотків їх проживали у містах. Ця цифра у росіян складала 38 відсотків, а євреїв – 45 відсотків. Вона засвідчувала про низьку соціальну та політичну мобільність українців, що, звісно, позначалося на їхній участі в політичних партіях.

Розвиток промисловості призвів до зростання чисельності робітничого класу, який у 1897 р. нараховував 425 423 осіб. Понад 40 відсотків із цієї цифри народились за межами України. Значна частина робітників походила з російських губерній. Меншість українського за походженням робітництва (за різними даними – 39–44 відсотки, опинившись у містах, піддавалась русифікації. Саме тому найбільшим впливом серед робітників користувалися російські соціалістичні партії – РСДРП та ПСР, а також Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд).

Модернізація країни призвела до змін на селі. В аграрному секторі України у пореформену добу сформувалися три економічні райони, які на ринковій основі спеціалізувалися в певних галузях сільського господарства. Відомий радянський вчений-аграрник П. Першин зазначив, що найбільшим був район торгового зернового господарства. Він охоплював південну, степову частину України. Тут менше всього було залишків кріпосництва. Крупне виробництво розвивалось шляхом розорювання цілинних земель для розширення посівів пшениці на експорт. Господарство мало екстенсивний характер — виробництво зростало насамперед за рахунок введення в обіг нових земель. У цьому регіоні відбувалося скорочення поголів'я овець, зростало м'ясне тваринництво.

Другим значним сільськогосподарським районом став район капіталістичного цукровобурякового господарства. Він охоплював 5 губерній України, на території яких розташовувалось 75 відсотків посівів цукрового буряка Російської імперії.

Третім був район молочного тваринництва зі значними посівами картоплі та промисловим винокурінням. Він охоплював правобережне Полісся України (північні повіти Волині та Київщини). Наприкінці XIX – на початку XX століття цей район значно відстав в економічному розвитку. Там збереглися значні пережитки кріпосництва – поміщицькі латифундії та сервітути, які прив'язували селян до поміщиків.

Наприкінці XIX ст. заможні селяни України становили близько 17% сільського населення. Вони зосередили в своїх руках близько 40% селянських земель, до 50% орендованих і понад 50% робочої та продуктивної худоби. Водночас, сільська біднота складала не менше 60% селянства. Вона володіла незначними селянськими наділами – до 4 дес., не мали тяглової сили або, в кращому випадку мали одного коня.

У сільському господарстві Наддніпрянської України було аграрне перенаселення. Протягом 50-ти пореформених років сільське населення зросло на 86%, а площа селянських земель – лише на 31%.

В Україні значних розмірів набуло аграрне перенаселення, зумовлене недостатньо швидким розвитком капіталізму. Промислові підприємства у містах та капіталістичні господарства в аграрному секторі не могли забезпечити роботою тих, хто її потребував. Надлишок робочої сили наприкінці XIX ст. становив майже 70%. Ці «зайві» люди складала «гарячий матеріал» у селянських рухах в Україні на початку XX ст.

Кількість постійних найманих сільськогосподарських робітників досягла наприкінці XIX ст. (1897 р.) 425 тис. Якщо ж враховувати строкових і поденних робітників, то їхня загальна чисельність складала 1,5–1,8 млн. осіб. Саме на селянство найбільше спрямовували свою діяльність члени Революційної української партії.

Отже, формування національних політичних партій в Наддніпрянській Україні відбувалося в умовах важливих модернізаційних змін. Один із перших історіографів українського соціал-демократичного руху Д. Дорошенко зазначав у 1906 р., що «кінець 90-х років минулого століття (XIX ст. – Авт.) ознаменувався в історії прогресивної української інтелігенції поворотом у бік самостійного розвитку політичного життя України, який проявився в утворенні незалежних від загальноросійських – українських політичних організацій, які зайнялись би роботою над пробудженням політичної та соціально-економічної самосвідомості в українських народних масах».

Отже, під впливом модернізації відбулися значні зрушення в Російській імперії та в Наддніпрянській Україні, яка входила до її складу. Не зважаючи на те, що абсолютистський самодержавний режим продовжував існувати, він поставо перетворювався у «правомірну» або, іншими словами, у правову державу. В економіці українських земель відбулися радикальні зміни; перемогли капі-

талістичні відносини, утворилися важливі промислові та сільсько-господарські економічні райони. Колоніальне становище України проявилось в диспропорціях у розвитку міст та галузей промисловості, які були зорієнтовані на випуск сировини або обмеженого переліку товарів для експорту в метрополію або в інші країни. Наслідком промислового перевороту стала урбанізація – зростання міст та їх ролі в суспільному житті. Водночас у містах зосереджувалося переважно неукраїнське (єврейське, російське) населення. Робітничий клас був також у більшості російський або зрусифікований. Натомість село залишалось українським за національним складом, але в ньому існували значні соціальні проблеми. Крім того, рівень освіти та національної свідомості селянства залишався низьким.

Націоналістичний напрям сформувався в Наддніпрянській Україні у 1890-х рр. Він репрезентований «Братством Тарасівців» – нелегальною політичною організацією, створеною у червні 1891 р. Група харківських і київських студентів (І. Липа, М. Базькевич, М. Байздренко та В. Боровик) взяла участь у переписі рухомого майна на Полтавщині, зініційованого полтавським земством. По закінченню роботи студенти відвідали могилу Т. Шевченка у Каневі. Там вони вирішили створити організацію, яка вестиме боротьбу за політичну незалежність України. На честь Шевченка вони назвали своє товариство «Братством Тарасівців».

**2. Братство
тарасівців – перша
націоналістична
організація**

Перший програмний документ тарасівців був розроблений наприкінці літа 1891 р. За свідченнями А. Павка, його текст не зберігся, але головні положення опубліковані в праці історика М. Слабченка «Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.». У програмі з проблем національного питання можна визначити такі постулати:

1) створення самостійної суверенної української держави в етнографічних межах («... від Сяну по Кубань, від Карпатів по Кавказ...»);

2) форма державного устрою майбутньої держави – федерація, в яку мали увійти землі Лівобережжя, Правобережжя, Степової України, Кубані та Галичини;

3) «Україна для українців», але тільки для тих, хто себе ними визнає. Ці програмні пункти свідчать, що Братство тарасівців з

початку свого існування позиціонувало себе як самостійницька організація.

Згодом розроблено програмний документ «Братства», відомий під назвою «Profesion de foi молодих українців», опублікований у Львові у квітневому номері журналі «Правда» за 1893 рік. Лише із спогадів «тарасівців» відомо про самостійницьку програму товариства. У тексті документу, очевидно з політичних міркувань, її не було вміщено (у той час діяла угода «нова ера» між народовцями та польською адміністрацією Галичини. Публікація цього пункту призвела б до розриву цієї угоди).

«Тарасівцями» було оголошено про свою неприхильність до російського централізму, на зміну якому повинен прийти федеративний устрій, де *«... немає місця нації пануючій і нації підвладній, а українська нація в ряд з усякою другою, користується однаково рівними правами»*.

«Тарасівці» підкреслювали, що «Україна була, є і буде завжди окремою нацією». Члени товариства називали себе *«свідомими українцями»* і *проголошували, що «Україна під гнітом; і після закону людської психології вона підіймає свій національний прапор. Тим ми як діти України, як сини свого народу – є націоналами і перед тим дбаємо про те, щоб дати своєму народові волю національну»*. Вони виступали за повсюдне вживання української мови.

Братство тарасівців виступило з гаслом єдності українського народу, розділеного між Росією та Австро-Угорщиною – *«... єсть один українсько-руський народ. Україна Австрійська і Україна Російська однак нам рідні, і жадні географічні межі не можуть роз'єднати одного народу...»*. Очевидно, з цієї ідеї відбулось зародження концепції соборної української держави. Так само, як звернення до духовної національної єдності, як до сили, що інтегрує націю, теж стала незамінним елементом пізнішого націоналізму.

«Profesion de foi» закликала турбуватися про піднесення української національної свідомості. Одночасно в програмі містився заклик до тарасівців дбати «по змозі» про народний добробут, *«знаючи й повсякчас пам'ятаючи, що тільки матеріально забезпечений нарід може добре дбати про національно-просвітні справи»*. Члени товариства закликали: *«в справах соціально-економічних» докласти зусиль до побудови в Україні такого суспільства, в «якому немає місця ні панові, ні мужикові, ні визискувачеві, ні визискуваному, а є місце ціловкраїнській національній родині, що складається з рівних*

проміж себе правом, можливо однаково забезпечених, національно свідомих братів-працівників».

За два роки діяльність товариства поширилась по всій Україні. На місцях його ідеї втілювалися в життя силами організованих п'ятірок, з яких найпомітнішими, крім київських, були групи в Харкові, Полтаві, Чернігові, Одесі, Катеринославі, Лубнах. Зокрема, до складу київського гуртка входив М. Міхновський, В. Самійленко, до полтавського – М. Шемет, чернігівського – М. Коцюбинський, які згодом стали помітними політичними та громадськими діячами України.

Загалом вимоги «тарасівців» були близькими за змістом до програми «українських соціалістів-федералістів». Сучасні дослідники (Г. Касьянов) відзначають сильні етатистські настрої серед братчиків; розв'язання соціальних проблем (аграрного питання, робітничого та ін.) на користь трудящих вони пов'язували із здобуттям національної волі для всього українського народу і створенням власної держави. Виходячи з низького рівня національної самосвідомості, першим кроком у вирішенні українського питання передбачалося перебудувати Російську державу на автономістсько-федералістських засадах.

На рубежі XIX–XX ст. у Російській імперії відбулося посилення соціально-економічних та суспільно-політичних суперечностей, які спричинилися невірешеністю таких головних питань як селянське, робітниче та національне. Політичне керівництво держави, яке провадило політику модернізації, виявилось не спроможним здійснити успішне вирішення цих проблем. У більшості країнах Західної Європи такі спроби здебільшого виконувалися і не малу роль у цьому відіграла соціал-демократична ідеологія, що створювала власні політичні сили. Тому ідеї західних соціалістів дуже швидко поширилися у всеросійському революційному русі. В цей час український національний рух також поступово політизувався і соціалістичні ідеї у його лавах набували все більшої популярності, а тому досить швидко у ньому окреслюється окремий організований соціал-демократичний напрям з прикметними рисами та особливостями.

3. Соціалістичні протопартійні об'єднання

Український соціал-демократичний рух очолювався революційною інтелігенцією, яка багато ідей черпала з досвіду та діяльності

російської соціал-демократії, але між росіянами та українцями була істотна відмінність. Оскільки російські соціал-демократи не знали національного гноблення, для них пріоритетною стає боротьба за соціальне визволення, натомість для українських – національне визволення посідає основне місце.

Під впливом М. Драгоманова відбулися перші спроби організаційного об'єднання прихильної до соціалізму української студентської молоді. У 1883–1885 рр. 13 студентів петербурзьких вишів створили «групу українських соціалістів-федералістів» і через Львів налагодили зв'язок з М. Драгомановим. Гуртківці підтримували його матеріально і пересилали до Женеви наукові та публіцистичні петербурзькі видання, у свою чергу цікавлячись західноєвропейською революційною літературою. Взимку 1885–1886 рр. «українськими соціалістами-федералістами» і пропагандистською метою була вироблена політична програма, що була схвалена Драгомановим. Вона складалася з трьох частин (культурної, політичної та економічної) і відзначалася високим теоретичним рівнем осмислення завдань національного визвольного руху. Самовизначення України та інших поневолених імперією народів передбачалося у формі федерації. На програмі позначився певний вплив народницьких ідей (дозвіл українцям на участь у терористичних актах), але загалом вона була близькою до програм західноєвропейських соціал-демократичних партій. Зокрема, у ній стверджувалося, що лише здобуття політичної свободи уможливить реалізацію соціально-економічних завдань: перехід заводів до рук робітників, а землі – до сільських громад.

Українські соціалісти-федералісти помітили взаємну нетерпимість російських революціонерів, їхній державний централізм, тому висловлювалися на користь самостійної політичної діяльності й виступали проти злиття із загальноросійськими організаціями.

У Києві в 1888–1896 рр. існував «наймолодший гурток драгоманівців» під керівництвом Г. Ковалевської, доньки відомого сподвижника М. Драгоманова М. Ковалевського. До нього належали переважно члени української студентської громади (К. Арабажин, І. Стешенко, П. Тучапський та ін.) а також Леся Українка. Вони вивчали твори М. Драгоманова, у яких він закликав переймати соціалістичну науку безпосередньо із Західної Європи й критично ставитися до російських соціалістичних вчень. В останніх відчувалося недостатнє розуміння цінності політичної свободи і конституційного правопорядку.

Про становище та ідейно-теоретичні засади усіх соціалістичних гуртків того часу влучно висловився Ю. Коллард: – «...мавпували російський соціалістичний рух і програми соціалістичних партій; свою ж утворити не змогли». Проте в середині 1890-х рр. соціал-демократичний рух в Наддніпрянщині стає, з одного боку, все більш популярним, з іншого – в певній мірі політизується. В цей час, приблизно на початку 1896 р. створюється у Києві організація під назвою «Група українських соціал-демократів» (Група УСД) під керівництвом студента історико-філологічного факультету І. Стешенка, яка була продовженням попереднього гуртка, але у вже більш організаційній формі. Діяльність організації спрямовувалася у літературному та пропагандистському напрямках Членами Групи УСД були Леся Українка, О. Косач, М. Коцюбинський, М. Кривнюк, П. Канівець, Б. Ратнер, П. Тучапський та ін. Попри те, що номінальним керівником організації був І. Стешенко, ідейним лідером Групи УСД стала Леся Українка, яка в основному відповідала за видання партійної публіцистичної літератури.

Саме ця діяльність і стала найголовнішим здобутком групи, яка створила власне видавництво та здійснювала друк серії брошур під назвою «Бібліотека українських соціал-демократів». Протягом 1897–1903 рр. група УСД надрукувала 7 агітаційно-пропагандистських брошур та кілька відозв. Детальний аналіз теоретичних розробок Групи УСД здійснила сучасна дослідниця В. Гошовська.

Основні положення (квінтесенцію) публікацій Групи УСД, в яких відображена її політична концепція, стратегія і тактика, сформулював український історик діаспори Ю. Лавріненко:

1. Цілком самостійна організація українських соціал-демократів на під російських територіях України з центром у Києві;
2. Співпраця з подібними організаціями інших поневолених народів Російської імперії, але не з російськими еседеками, які відзначалися великодержавницьким централізмом;
3. Створення власного видавництва Групи УСД, політичної серії «Бібліотека УСД», поєднання «самвидаву» (гектограф у Києві) та можливостей легальних журналів та видавничої бази УСДП і УРП у Галичині, та друкарських можливостей в інших країнах Західної Європи (Женева, Берлін);
4. Принципове «західництво», орієнтація на європейський шлях розвитку, на європейські джерела соціал-демократизму, а не на їх російські інтерпретації;

5. Українська селянська революція, як стихійна рушійна сила для визволення України з-під національно-колоніального гніту, що «калічив» соціальну та господарську структуру і взагалі життя України.

Звідси – гасло політичної спільки міського робітництва і селянства, що його висунула Леся Українка в брошурі групи «Царі, пани а люди», а також гасла повалення російського імперського абсолютизму в брошурі «Яке наше життя під московськими царями».

У 1898 р. на Київщині утворилася «Група сільських робітників соціал-демократів Київської губернії», організована колишнім студентом Ново-Олександрівського інституту лісового господарства М. Меленевським. Остання намагалася організувати страйковий рух сезонних робітників Васильківського, Звенигородського і Таращанського повітів, для чого поширювала по селах як видання Петербурзького і Київського союзів боротьби за визволення робітничого класу, так і власну відозву українською мовою «До сільських робітників» та брошури Групи УСД – «Програма соціально-демократії» й «Про соціально-демократичну роботу серед українського селянства», видані нелегально в Києві у 1897–1898 рр.

Була спроба організувати співпрацю Групи УСД та соціал-демократів Київської губернії, але М. Меленевського невдовзі було заарештовано і вислано на два роки до Вологодської губернії, а Група УСД не вийшла за рамки гуртка інтелектуалів, якому би вдалося розгорнутися у справжню соціально-демократичну партію й налагодити міцні зв'язки з народними масами. З іншого боку, теоретичний доробок Групи УСД, насамперед щодо національного і селянського питань, помітно вплинув на вироблення програмних засад цих партій.

1900 р. у Києві Б. Ярошевським була заснована Українська соціалістична партія. Вона складалася зі студентів-нащадків раніше спольщених українських шляхетських родин. Незважаючи на малу чисельність і відсутність сталої організації, УСП вдалося [розгорнути жваву теоретичну і видавничу діяльність (переважно у Львові), зокрема, видрукувати українською мовою «Комуністичний маніфест» К. Маркса і Ф. Енгельса і низку інших видань. УПС перебувала під впливом Польської соціалістичної партії. Досить швидко їм вдалося виробити власний програмний документ – «Нарис програми Української соціалістичної партії». Оцінюючи загальне політичне й економічне становище українських земель у складі Російської

та Австро-Угорської імперій, автори «Нарису» чітко поставили питання про необхідність поєднання національної і соціальної сторін визвольної боротьби: *«Як утиск наш є трикратний – економічний, політичний та національний, так само і наше визвоління мусить бути повне, мусить нам дати простір жити вигідно, свobodно і в повнім розвою національнім»*. Самовизначення України в разі розпаду Російської імперії мало здійснитися у формі «демократичної Української республіки», побудованої на засадах загального виборчого права, прямої демократії (народний референдум та ініціатива), повної рівноправності націй що населяють Україну, громадського самоврядування і поступового усупільнення засобів виробництва в т. ч. землі) та зв'язку.

Програмний документ УСП викликав зацікавлення з боку Групи українських соціал-демократів. У червні 1900 р. на сторінках друкованого органу УСДП Галичини – часопису «Воля» з'явилася стаття Лесі Українки «Оцінка «Нарису програми Української партії соціалістичної», яка згодом вийшла у Львові окремою книжечкою. Головне зауваження Групи УСД торкалося притаманної «Нарису» невизначеності щодо російського соціалістичного руху, особливо зважаючи на його негативне ставлення до можливості самовизначення України.

«В історії є приклади, – зазначала авторка «Оцінки», – що не тільки під царату тяжко буває відокремитись не звиклим до державної самостійності народам». Якщо суверенність України буде залежати від згоди соціал-демократичних та соціалістичних партій Росії й Польщі з їх великодержавним стремлінням, «то можливо, що вільна, незалежна, республіканська українська держава настане не хутко». Вихід із такої невтішної ситуації Група УСД вбачала у прийнятті на озброєння федеративної програми з національного питання на етапі боротьби з самодержавством, *«а сепаратичну залишити на розмисл тим, що діждуть години визвоління, – воно тоді видніше буде, чи слід зостатись і далі в федерації..., чи варто заложити свою «хату з краю», покинувши «братерський» союз, якщо він покаже себе не дуже братерським»*.

Група Лесі Українки та І. Стешенка націлювала українських соціалістів на спільне з представниками інших національних політичних течій ведення культурно-просвітницької роботи поміж суттєво зрусифікованого міського пролетаріату. Стосовно ж суцільно українського сільського пролетаріату на перший план висувалася

соціал-демократична пропаганда і агітація. Керівництво УСП наприкінці 1901 р. погодилось із більшістю зауважень, висловлених групою УСД, задекларувало свою належність до політичного руху «освідомленого пролетаріату цілої Європи», тобто міжнародної соціал-демократії, але принципово продовжувало дотримуватись вимоги осягнення державної незалежності України відразу ж після повалення самодержавства.

Поява програмних документів Групи УСД та УСП і обмін думками з приводу їх основних положень на сторінках львівської «Волі», здавалося б, заклали вагому теоретичну базу для подальшого процесу становлення української соціал-демократії в Російській імперії. Однак тривалий час внаслідок притаманної всьому українському рухові в Російській імперії гуртківщини ці матеріали залишалися невідомими загалові учасників визвольної боротьби. Історично так склалося, що організаційне і значною мірою ідеологічне оформлення вітчизняної соціал-демократії в Росії відбувалося на основі Революційної української партії.

**4. Загальна
українська
безпартійна організація –
протопартійне
ліберально-демократичне
формування**

1890–1900-ті рр. стали етапними для формування ліберально-демократичної течії українського національного руху в Російській імперії. Наприкінці XIX ст. діячі ліберального напрямку, переважно активна частина українофілів, вважали за необхідне

створити консолідуючу безпартійну організацію для усіх українських діячів, незалежно від ідеологічної приналежності. Ця ідея реалізована 1897 р., коли з ініціативи В. Антоновича та Д. Кониського у Києві скликали установчий з'їзд, на який прибуло 50 осіб більше ніж 20 міст України. На ньому створили Загальну українську безпартійну організацію. До керівного органу, ради ЗУБО, обрали Є. Тимченка, М. Кононенка, О. Черняхівського, Т. Рильського, О. Лотоцького та О. Бородаєвського., а почесними членами – В. Антоновича, П. Житецького та В. Лисенка. Єдиної назви організація не мала, тому в літературі зустрічаються такі варіантами як: Всеукраїнська загальна організація, Загальна українська організація, Загальна українська безпартійна демократична організація тощо. Спочатку статут ЗУБО передбачав одноосібне та асоційоване членство в ній. Проте наступний організаційний документ (1901)

передбачав лише членство громад, яких нараховувалося до 30. На той час ЗУБО налічувала 150 членів. Згодом кількість членів товариства виросла до 450. Це були національно-свідомі інтелектуали. Представництво на з'їздах складав один делегат від п'яти членів громади. Форуми організації відбувалися по два-три рази на рік, переважно в Києві, інколи в Одесі, Полтаві, Харкові. Головуючим на них був земський діяч, адвокат І. Шраг, а секретарями С. Єфремов і Ф. Матушевський.

Головна мета ЗУБО – об'єднати всіх свідомих українців, модернізувати діяльність громад, надати їм більш радикального й цілеспрямованого характеру, а також на переконання С. Наумова, запобігти «... політичній диференціації і роздроблені сил, непродуманих діячів і захопленні соціалізмом молоді та переході її до російських революційних організацій».

Організація намагалася привернути увагу суспільства до українського питання, поширювати національну самосвідомість, зберегти українську мову та культуру в умовах царських заборон від 1876 р. ЗУБО опікувалася київським українським видавництвом «Вік», великою книгарнею, влаштовувала святкування річниць і ювілеїв визначних діячів національного відродження та підтримувала свої місцеві осередки. Проте ця діяльність мала культурно-просвітницький характер і не ставила перед собою серйозних політичних цілей.

Такий стан справ не задовольняв молодшу генерацію ЗУБО, зокрема І. Стешенка й Є. Чикаленка, і тому виникали дискусії з старшими членами, зокрема В. Науменком та В. Беренштамом, стосовно створення та прийняття політичної платформи організації. Останній заперечував вироблення будь-яких програмних засад і наполягав на дотриманні традицій організації, адже, на його думку, політичний наголос в статуті, а тим більше соціально-економічний аспект, призведе до розбрату серед членів і розпаду ЗУБО та її громад. Проте після тривалих дискусій та дебатів у 1903 р. вдалося виробити, а потім і прийняти проєкт платформи. Хоча, за переконанням С. Єфремова, І. Шраг – представник чернігівського громади ЗУБО, наголошував на доцільності розробки політичної платформи ще на літньому з'їзді 1902 р., коли він закликав організацію «... ступити на виразно політичний шлях, виробивши відповідну програму...» і «...йти за прикладом російських організацій, які на політичну сторону визвольної справи найбільше звертають уваги».

Є. Чикаленко згадував, що текст платформи не зберігся, але у своїх спогадах коротко передав її зміст. Цікаво, що програма ЗУБО була виключно спрямована на вирішення національного питання, а саме:

- 1) «... організація вимагає автономії для України та інших складових частин Росії;
- 2) Росія повинна бути збудована на основі федерації цих складових країв»;
- 3) організація «... вимагає парламенту для загальноросійських справ і краєвих сеймів;
- 4) повної волі національного життя;
- 5) української мови по всіх школах, в суді, адміністрації і т. д.».

Фактично, ці положення передбачали вирішення не лише українського питання. Разом із своїми національними вимогами ліберальна більшість ЗУБО визнавала право не лише культурної, але адміністративно-територіальної автономії для усіх національних складових Російської імперії. Росія повинна перейти на федеративний устрій із загальноросійським парламентом. До того ж, національні окраїни, за переконанням організації, мають отримати право на створення власних парламентів, які б забезпечували національні потреби власних народів. З цих тез можна припустити, що зі створенням таких автономій по всій імперії, мовна політика передбачала впровадження двомовності, а тому роль російської мови була б лише як загальнодержавної. Таким чином, ЗУБО першою окреслила суть національного питання в баченні українських лібералів. Надалі саме таке трактування лежало основі ліберально-демократичних партій Наддніпрянщини.

Отже, 1890-х і 1900-х рр. стали формуватися протопартійні організації у Наддніпрянській Україні. В той час виникли організації націоналістичного, соціалістичного та ліберально-демократичного напрямку. Розробка ними ідейно-теоретичних засад, набуття практичного досвіду стали важливими чинниками у формуванні політичних партій.

ЛЕКЦІЯ 3. ВИНИКНЕННЯ ТА ГЕНЕЗА ПЕРШОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ПАРТІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ – РЕВОЛЮЦІЙНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ПАРТІЇ (1900–1904 рр.)

1. Еволюція ідейних і організаційних засад РУП.
2. «Невідбутий» з'їзд і розкол партії.
3. Наслідки розколу Революційної української партії.

29 січня (11 лютого) 1900 р. в Харкові відбулася так звана «рада чотирьох», на якій проголошено заснування Революційної української партії. Серед фундаторів РУП були учасники харківської студентської громади Д. Антонович, Б. Камінський і Л. Мацієвич та представник Полтави – М. Русов. Ця подія засвідчила про початок нового етапу українського національного руху в Наддніпрянській Україні, коли важливу роль суспільному житті відігравали національні партії.

1. Еволюція ідейних і організаційних засад РУП

Спочатку РУП не мала партійної програми в повному розумінні цього слова («виклад основних положень діяльності політичної партії чи організації»). Оpubлікована в 1900 р. у Львові брошура РУП «Самостійна Україна» авторства національно свідомого українця М. Міхновського мало відповідала цим вимогам. У ній автор здійснив історико-юридичне обґрунтування незалежності України. У виданні висловлювалось тверде переконання, що «державна самостійність є головна умова існування нації, а державна незалежність є національним ідеалом у сфері міжнаціональних відносин». М. Міхновський зазначав, що українці повинні добитися *«повернення нам прав, визначених Переяславською конституцією з розширенням її впливу на цілу територію українського народу в Росії. Ми виголошуємо, що візьмемо силою те, що нам належить по праву, але відняте в нас теж силою... і доки хоч на однім клатті української території пануватиме чужинці, доти українська інтелігенція не покладе оружжя, до усі покоління українців йтимуть на війну. Війна провадитиметься усіма засобами, і боротьба культурна уважається також відповідною, як і боротьба фізичною силою»*. Ав-

тор вказував на політичний ідеал – досягнення незалежності України в її етнографічних кордонах: *«Одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від гір Карпатських до Кавказьких»*. Проте супротивники Революційної української партії найбільше звертали увагу на елементи шовінізму, які містилися у *«Самостійній Україні»*. Це – проголошення гасла *«Україна для українців»*.

Такий національний радикалізм видруку задовольняв лише незначну частину націонал-демократичного крила партії, але був об'єктом гострої критики опонентів. Характеризуючи теоретичні погляди РУП цього періоду, С. Єфремов зазначав, що у них панував безмежний хаос. *«Квітчаста, але досить туманна фразеологія, патетичні вигуки, суперечності, фактичні помилки, непродумані обривки соціалізму і самий одвертий шовінізм національний сплелися в цій брошурі в такий заплутаний клубок, якого партія розплутати, очевидно, не змогла й волила краще розрубати»*.

Одночасно з теоретичною роботою розгорталась організаційна діяльність Революційної партії. У 1901 р. стали створюватися партійні осередки, які згодом отримали назву «вільних громад». Під ідейним впливом РУП перебував гурток залізничних службовців на станції Люботин. Тоді ж Д. Антонович заснував у Києві групу РУП. На початку 1902 р. партія складалася з шести «вільних громад»: Київської, Харківської, Чернігівської, Полтавської, Лубенської та Чорноморської (на Кубані).

1902 р. виявився важливим ще й у іншому аспекті. Один із дослідників громадсько-політичного життя початку ХХ ст. П. Феденко вірно спостеріг, що діяльність Революційної української партії на початках мала аграрно-соціалістичний характер. Про це свідчили, зокрема, видані в 1901–1902 рр. брошури і листівки РУП, які були зорієнтовані майже виключно на українське селянство. Наслідком діяльності рупівських агітаторів (а також членів ПСР і РСДРП) на селі став аграрний рух, який у 1902 р. охопив Харківську і Полтавську губернії. Рупівська література користувалася значною популярністю в районі селянських заворушень. Департамент поліції саму причину заворушень пояснював ефективною агітаційною діяльністю РУП. *«Робота її небезпечна в селі»*, – повідомлялося в записці Київського охоронного відділу в лютому 1902 р. Тільки протягом 1902 р. закордонним видавництвом РУП було надруковано для потреб революційної агітації 16 тис. примірників брошур, газет та окремих відбитків статей. Навіть у дослідженні

відомого радянського історика-аграрника М. Лещенка, зважаючи на загалом негативне ставлення радянської історіографії до РУП, визнавалося, що поширювані партійні видання поширювалися студентами, вчителями, лікарями і були затребуваними українським селянством.

Починаючи з 1902 р. РУП організувала та очолила декілька значних страйків сільськогосподарських робітників: у селі Шандрі Канівського повіту, у фільварку Шрейдера на Катеринославщині, у містечку Макарові на Київщині, у селах Хоминці на Полтавщині, Грабівці на Поділлі, Кривому на Київщині та інших. Детальні описи страйків містилися у газеті «Селянин», що видавалася РУП, і відігравали роль інструкцій для ведення організованої боротьби селянства.

У грудні 1902 р. відбувся перший партійний з'їзд, в якому брали участь 5 делегатів. На ньому обрали Центральний комітет (ЦК) у складі трьох осіб – Д. Антоновича, В. Козиненка та Є. Голіцинського. З'їзд приділив значну увагу видавничій роботі, яка велась за кордоном – у Східній Галичині. Для керівництва нею утворили Закордонний комітет (ЗК) РУП, який згодом відігравав значну роль в партійному житті. Саме у ЗК згодом склалася група членів партії, які проводили ідейну лінію, яка врешті привела до розколу РУП та утворення Української соціал-демократичної спілки.

З березня 1902 до травня 1903 р. у Чернівцях видавався теоретичний щомісячник «Гасло». У виданні вказувалося на «західноєвропейський демократичний соціалізм» партій II Інтернаціоналу як на головне джерело ідеології партії. Частина членів виказували помітну прихильність до «берншейніанства». Отже, в партії виразно проявився соціал-демократичний напрям.

Активна суспільно-політична діяльність РУП викликала занепокоєння таємної поліції царизму. У 1903 р. були проведені арешти низки провідних діячів партії. Внаслідок цього жандармерії вдалось майже цілком знищити Харківську, Київську та Полтавську вільні громади. Однак, на заміну заарештованих, до ЦК включили нових активістів.

Одним із таких був М. Порш, що очолив «Вільну громаду РУП на Полтавщині», яка активно працювала серед місцевого населення, переважно у західних районах Полтавщини. У Лубнах він розповсюджував серед селян партійні видання і готував відозви від імені РУП до народних учителів, займався теоретичними студіями питань марксизму, народного господарства та національних відно-

син. М. Порш долучився до розробки проекту партійної програми, який розробляла Київська вільна громада.

Зміна ідеології РУП відбувалася поступова; більша частина партійців стала відходити від ідей «Самостійної України». У січні 1903 р. партія офіційно відмовилася від її гасел, посилаючись на брак у ній соціалістичної ідеології. Такі зміни спричинилися результатом грудневого партійного з'їзду 1902 р. на якому було погоджено всіляко встановлювати зв'язки із європейськими соціал-демократами, що пояснюється зміцненням марксистського крила партії над раніше переважаючим націонал-народницьким.

Відхід від ідей «Самостійної України» та розбіжності, які мали місце у партійному житті в 1902 р., спричинили вихід із РУП багатьох членів, в основному націонал-радикалів. Після цього РУП зблизилася та об'єдналася у 1903 р. із вище згаданою УСП. Мало того, до партії в цей час долучаються деякі члени українських осередків РСДРП, що засвідчує остаточне домінування соціалістичних світоглядних засад у середовищі РУП.

Тому у квітні 1903 р. рупівська газета «Гасло» вміщує на своїх сторінках «Нарис програми революційної української партії», що був розроблений київською вільною громадою РУП для II партійного з'їзду. Цей документ вперше засвідчив зважену політичну програму стосовно національного питання і оголошував такі положення для усіх народів Росії:

1) знищення царського режиму спільно з революційними партіями усіх народів Росії з метою його заміни «... *федеративною республікою з діленням держави відповідно історичній і національній різниці земель з повною автономією кожної області в внутрішніх справах ...*»;

2) запропонований новий державний устрій мав гарантувати-ся на підставі «... *демократичної конституції з забезпеченням прав кожної національності ...*»;

3) конституція мала передбачати для кожної національної автономії права «... *на повне державне відокремлення після бажання більшості її людності, висловленого голосуванням*».

У вирішенні українського питання передбачалася:

1) надання повної автономії України «... *в внутрішніх справах...*»;
2) забезпечення усього населення та національностей рівноправ'ям «... *на підставі найширшої демократичної конститу-*

ції з Народною Радою, як законодавчими зборами і як вищою заступничою політичною інституцією країни».

Помітно, що першочерговим завданням ставало перетворення Російської імперії на федерацію національно-територіальних автономій у якій передбачалося конституцією право виходу шляхом референдуму чи плебісциту. В українській автономії мала також запроваджуватися місцева конституція та власний місцевий парламент. Для національних меншин гарантувалося дотримання рівноправності між українцями та іншими національностями.

Водночас здійснювалася постійна організаційна робота в РУП. М. Порш разом із іншим партійним діячем, А. Гуком, розпочали роботу з відродження партійних організацій, розбитих арештами. Головну увагу вони зосередили на підготовці агітаційно-пропагандистських кадрів, переважно зі складу студентів. Одночасно у партійних рядах розпочалася «чистка» від неукраїнських та ідеологічно чужих (есери, ліберальні демократи) елементів. Внаслідок цього протягом 1904 р. РУП за персональним складом набрала майже виключно українського національного характеру і ствердила своє соціал-демократичне спрямування. У січні ЦК партії видав заяву, в якій підтвердив, що партія остаточно перейшла на соціал-демократичні засади. Такі дії партійного лідера отримали помітну підтримку серед низки відновлених місцевих організацій. Водночас, ці заходи викликали незадоволення у іншого провідника партії – Д. Антоновича і призвели до особистої неприязні, а пізніше й до боротьби за лідерство в партії.

Проте, головна опозиція до партійного керівництва сформувалася в Закордонному комітеті РУП. До ЗК входили М. Меленевський, Є. Голіцинський, К. Голіцинська, П. Канівець, М. Ткаченко, О. Скорпис-Йолтуховський та ін. Вони інакше дивилися на національне питання та організаційні перспективи партії. Колишній член РУП та її історіограф В. Дорошенко зазначав, що члени ЗК були «затягнутими іскрівцями» (прихильниками меншовицької «Искры» – Авт.), перебували під сильним впливом російської соціал-демократії і мріяли про об'єднання РУП і РСДРП.

Більш детально про настрої в партії повідомляв в «Искре» «Українець-іскрівець» (під псевдонімом приховувався відомий соціал-демократ, колишній член Групи УСД, делегат I з'їзду РСДРП П. Тучапський). Він писав, що більшість членів РУП виступало за об'єднання з російською соціал-демократією. «Необхід-

ність з'єднання з РСДРП, – зазначав він, – відчувається і зізнається усіма (не кажу про незначну частці затятих шовіністів) членами У[країнської] р[еволюційної] п[артії], але в той час, як одна частина УРП, назву її «іскрівці», прагне насамперед об'єднати рух всієї Росії, інша, завдяки, звичайно своїй відсталості, свій світогляд обмежує рамками своєї національності». Друга частина, на думку П. Тучапського, прийняла «бацили бундізму» (малася на увазі єврейська соціал-демократична партія – Бунд – Авт.) і виступала за союз з російською соціал-демократією на федеративних засадах. У такій позиції П. Тучапський бачив «найглибший опортунізм».

Важливим місце в діяльності партії мало національне питання. Однак протягом 1904 р. воно не обговорювалося на сторінках партійних видань і було своєрідним «питанням замовчування». О. Скоропис-Йолтуховський, описуючи діяльність ЗК та редакції партійних видань, зазначав: «Як справжні «педагоги» ми уникали всяких непевних питань і напр. національне питання, як найгостріше з всіх, що могло б розбити нашу видавничу працю, ми цілком свідомо усували, а на протязі цілого 04 року ні одним словом про нього не згадали». Звісно, всі партійці усвідомлювали значення цього питання й воно не могло не обговорюватися неофіційно. Питання про самостійність України порушували як прихильники єднання РУП з РСДРП, так і поборники існування самостійної української соціал-демократичної партії. Підтверджував О. Скоропис-Йолтуховський і те, що перед з'їздом М. Порш агітував «за прийняття в програму партії пункт «Самостійності України»». Водночас, М. Меленевський виступав проти «вузької націоналістичної» точки зору опонентів і вважав, що слід об'єднатися з російською соціал-демократією, яка має значний вплив серед зрусифікованого міського робітництва і «в інтересах загальної економії революційних сил, іти насамперед в село». Об'єднаними зусиллями передбачалось досягнути повалення самодержавства і завоювання політичної волі. Такий союз видавався йому природнім, тим більше, що російською соціал-демократією «у принципі розв'язання національного питання визнавалося ... konieczним» (обов'язковим – Авт.).

Точка зору більшості РУП або «наших противників», як зазначав М. Меленевський, видавалася «закордонцям» вузькою, націоналістичною та неревольюційною. Водночас, один із засновників та лідерів партії Д. Антонович, що підтримував більшість, ідейно був ближчим до «закордонців». Він називав національне питання «не-

існуючим» і вигаданим буржуазією задля затемнення класової свідомості пролетаріату.

Отже, протягом 1900–1904 рр. Революційна українська партія еволюціонувала у соціал-демократичному напрямку, зміцнилася її організаційна структура. Водночас, у партії не було єдності з організаційного та національного питання. Партійна більшість виступала за збереження самостійності РУП, у той час як «закордонці» обстоювали вимогу вступу до складу РСДРП. Вони сподівалися використати тактичний союз з російськими соціал-демократами для досягнення соціального і національного визволення України. При цьому прихильники самостійної України були як серед партійної більшості, так і поміж членів ЗК РУП.

У 1904 р Східна Галичина та її адміністративний центр – Лемберг (так тоді йменувався Львів – Авт.) виступала важливим центром еміграції діячів революційних політичних партій Російської імперії. Це пояснюється тим, що на відміну від царської Росії, Австро-Угорщина була конституційною державою, де існували певні політичні умови для діяльності емігрантів. Крім того, Галичина межувала з територією Російською імперією і відіграла роль транзитного пункту для революціонерів, які виїжджали з країни і в'їжджали в неї, через яку перевозили нелегальні видання. Українську еміграцію Галичина приваблювала також тим, що там проживало споріднене українське населення, функціонували національні культурні та політичні організації. Ось як описувала свої відчуття українська революціонерка, член РУП Н. Романович-Ткаченко, яка у грудні 1903 р. опинилась у Галичині: *«Затишно, спокійно було нам за кордоном, за «пределами досягаемости» поліцейського кулака. Вже переїхавши Броди, з'явилося почуття волі, недоторканості своєї особи, – так наче в повітрі по другий бік кордонного шлагбауму носилися «конституційні гарантії»; і це почуття росло та глибшало: пашпортів в тебе ніде на помешканні не питають... Новинка і радість – чути вільно мову українську публічно на мітингах робітничих, на вічах студентських, на урочистих концертах та ювілеях... в стінах університету, на пошті... Це все зразу нас п'янило, надавало нам енергії й подвоювало сили».* Тому не випадково, що саме у Львові передбачалося скликати II з'їзд РУП.

2. «Невідбутий» з'їзд і розкол партії

У Львові перебувала технічна група меншовиків, головним завданням якої було перевезення газети «Искра» та іншої нелегальної літератури, яка видавалася в Женеві (Швейцарія), в Російську імперію. У 1904 р. групу очолював І. Біск, відомий в партійних колах під псевдонімом «Павлов». Він діяв під керівництвом лідерів меншовиків, які перебували в Женеві. «Товариш Павлов» виступав провідником партійної політики щодо національних політичних партій, яка передбачала включення їх до складу РСДРП.

Виконуючи свої обов'язки, І. Біск встановив тісні контакти з членами ЗК РУП. Між обома партіями у 1904 р. встановилося співробітництво, особливо в справі транспортування літератури. Остання, завдяки рупівцям, як повідомляв «Павлов», доставлялася в Житомир, Київ, Санкт-Петербург. ЗК РУП отримував від РСДРП його партійні видання – газету «Искра» та брошури. Біск вказував також на співпрацю рупівців з більшовиками; отримавши від останніх 40 руб. готівкою, вони надавали транспортні послуги (посилки, поїздки).

Під час взаємодії і спілкування І. Біска з членами ЗК виявилось співпадання поглядів на основні питання соціал-демократичного руху, зокрема на національне й організаційне. Погодивши свої дії з Організаційною комісією меншовиків, він почав переговори з ЗК про входження РУП до складу РСДРП. Ведучи переговори і представляючи в партії меншовиків, «Павлов» розумів, що ініційовані ним заходи мають загальнопартійне значення. За його пропозицією П. Тучапський написав листа до ЦК, в якому на той час переважали більшовики. Він застерігав, *«щоб ЦК не вважав за все справи (об'єднання РУП з РСДРП – Авт.) справою «меншості»*. Цікаво, що члени ЗК РУП не мали повноважень на ведення переговорів і діяли за власною ініціативою.

Врешті, переговори завершилися наприкінці 1904 р. Їх результати закріпили у статутних положеннях, опублікованих у меншовицькій «Искре» 15 грудня 1904 р. Майбутня організація – Український соціал-демократичний союз оголошувався частиною РСДРП, що *«має за мету організацію пролетаріату, який розмовляє українською мовою»*. Спілка, відповідно до статуту організації, наділялася правами «союзу комітетів партії». УСД Союз складався із «громад». «Громади» були самостійними організаціями там, де не існувало комітетів РСДРП, а де вони функціонували – входили до їхнього складу, зберігаючи автономію *«в питаннях внутрішньої організації, пропаганди і агітації»*. Очолювати Спілку мав комітет, *«який вибирався з'їздом представників громад»*. Проте фактично керівний орган УСД Союзу

утворився лише у листопаді 1905 р. і отримав назву «Головний комітет» (ГК). При комітеті створювалася літературна комісія, могли створюватися спеціальні технічні групи. Спілка отримувала представництво на загальнопартійному з'їзді РСДРП.

Наступним кроком на шляху включення РУП до складу РСДРП мало стати рішення II з'їзду партії. Напередодні форуму почалася боротьба за залучення прихильників. Після Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу (серпень 1904 р.), як повідомляв І. Биск, *«один з членів нашої групи (прихильників об'єднання з РСДРП – Авт.) ... поїхав в Росію, щоб підготувати ґрунт для об'єднання»*. Знаючи про контакти «загранічників» з ЦК РСДРП і про агітацію в «громадах» за об'єднання з російською соціал-демократією, представник ЦК РУП М. Порш об'їхав усі комітети партії для того, щоб заручитися їхньою підтримкою.

Засідання з'їзду відбувалися в Львові на Різдво – 24, 25 і 27 грудня 1904 (6, 7 і 9 січня 1905 за новим стилем). На першому засіданні, 24 грудня (6 січня), поборники об'єднання з РСДРП бачачи, що співвідношення голосів делегатів не на їхньому боці, почали «боротьбу за мандати». Однак, прихильниками ЗК виступили тільки «Карась» (Віктор Мазуренко) від Донського комітету та «Мрієнко» (М. Корінецький) від «вільної громади» на Полтавщині (м. Лубни). Більшість підтримала ЦК РУП. За словами І. Біска, *«в результаті наші [прихильники] пішли зі з'їзду і цим зірвали його»*. М. Меленевський негайно подав письмову заяву, у котрій назвав з'їзд зборами, підтасованим «самовільно ЦК» і тому його рішення незаконними і необов'язковими для членів партії. Він покинув з'їзд. Подібні заяви зробили подружжя Голіцинських, В. Мазуренко, М. Корінецький і О. Скоропис-Йолтуховський, які також залишили з'їзд.

Дії прихильників об'єднання з російською соціал-демократією викликали дискусію на з'їзді. Була пропозиція В. Винниченка запросити опозиціонерів для продовження роботи. Але лідер більшості М. Порш заявив, що в закордонній групі проявилася *«інтелігентська риса поставити себе вище всіх»*. Він зауважив також, що заяви товаришів *«були завчасно підготовлені»*, як і їхній виступ. Цю думку знайшло підтвердження в той же день. 25 грудня (7 січня) «сецесіоністів» звернулися зі спільною заявою в ЦК РУП. Вони просили повідомити, *«на який день буде призначено II черговий партійний з'їзд»*, даючи зрозуміти більшості, що відбуваються засідання вони з'їздом не вважають. Було ще одне коротке засідання

27 грудня (9 січня), але в історію події 24–27 грудня (6–9 січня) увійшли як «невідбутий II з'їзд РУП».

Отже, основні події, пов'язані з розколом Революційної української партії відбувалися у Львові, який був важливим центром зосередження емігрантів з Російської імперії. Саме там наприкінці 1904 р. зібралися делегати на II з'їзд партії. Прихильники союзу з російськими соціал-демократами покинули РУП, оголосивши з'їзд «таким, що не відбувся». Внаслідок таких дій відбувся розкол української соціал-демократії.

3. Наслідки розколу Революційної української партії

Розкольники прагнули обґрунтувати свої дії, для чого дуже оперативно, 30 грудня (12 січня), видрукували листівку «Розлам Революційної української партії». Вони підписали її: «група бувших членів Революційної української партії», хоча формальним автором виступив М. Ткаченко. Аналізуючи суспільні процеси в Україні та Російській імперії, у відозві, звісно, використовувалася марксистська аргументація. У видруку зазначалося, що наслідком «епохи реформ» став розвиток капіталізму, який «пускав все глибше коріння» і у 1890-х роках *«переміг у всіх напрямках, і остаточно і безповоротно скерував розвиток Росії в загальне русло світового капіталістичного розвитку»*. Значна увага була приділена українській інтелігенції, представники якої заснували РУП. Зазначалося, що у докапіталістичну епоху, під впливом піднесення російського суспільства, зародилася українська національна свідомість. Однак, вона дуже швидко занепала внаслідок слабкості класу української інтелігенції та урядової реакції. В умовах капіталістичного грошового господарства доконечно потрібним став «дрібнобуржуазний інтелігентний клас» із його самодостатніми класовими інтересами. Зміцнюючись, він *«прагнув вивести українську національну свідомість з позиції політичного нуля і підняти її до політичної величини»*. Однак, як стверджував автор, внаслідок невблаганної логіки «історичного розвитку», із зміцненням і розвитком української національної свідомості, вона все більше потрапляла в залежність від російського суспільного розвитку та під вплив російської суспільної свідомості. Ці чинники мали значення при утворенні РУП, «квазі-пролетарський характер» якої був *«мішаниною національної традиції з напів-соціалістичними і соціалістичними елементами російської суспільної свідомості»*. Укра-

їнська національна інтелігенція, яка заснувала РУП, у своїй діяльності опиралася на селянство, яке *«нід ударами капіталізму» розкладалося на нові суспільні групи. Для того, щоб залучити до партії «український міський пролетаріат»,* насамперед ту його частину, яка ще не встигла русифікуватися, українська інтелігенція прагнула надати *«своєму ідеалу пролетарський відтінок».* Водночас, подальший розвиток *«посилював і загострював суперечності в російському суспільстві, зміцнюючи свідомий пролетарський рух».* Це призвело до зміни свідомості частини української інтелігенції *«у напрямку істинно-пролетарському».*

Отже, в Революційній українській партії співіснували дві частини української інтелігенції. Перша охоплювала більшість, яка керуючись своїми вузько-класовими інтересами, штовхала пролетаріат на шлях національної боротьби. Друга, найбільш зріла частина української інтелігенції, що поєднала *«свою долю з долею українського пролетаріату»,* виступила за заміну *«реакційного принципу дрібної буржуазії – націоналістичної боротьби, революційним принципом пролетаріату – солідарності націй, підкорення своїх тимчасових вузько-класових інтересів, більш високими інтересами революційної боротьби всього пролетаріату Росії ...»* Між цими двома частинами велася боротьба *«за керівне становище в партії».*

Ситуацію змінив вихід на суспільну арену в Російській імперії *«буржуазного радикалізму, ріст буржуазного демократизму... як необхідний наслідок все посилюючогося пролетарського руху».* Очевидно ці рядки стали підставою для такого твердження Г. Касьянова: *«Від імені групи М. Меленевський видав відозву «Розкол Революційної Української Партії»»,* в якій охарактеризував опонентів як *«буржуазних радикалів».* Це було помилкове твердження, яке відомий історик пояснював ідейними мотивами та рисами характеру М. Меленевського (безкомпромісність, експресивність, імпульсивність). Насправді автором документу, як вже зазначалося, був М. Ткаченко, і у тексті йшлося, безсумнівно, про діяльність українських ліберально-демократичних організацій – Української загальної організації, на основі якої у 1904 р. утворилась Українська демократична партія. Ці буржуазно-демократичні елементи, стверджували колишні ерупісти, прагнули *«підкорити пролетаріат своїм цілям»,* заявляючи про *«недоречність, шкідливість, несвоєчасність висування класових інтересів на перший план».* Зростання впливу буржуазних радикалів, на думку *«сецесіоністів», «додав нових сил*

класовому стремлінню української інтелігенції і підсилив відповідні елементи РУП». Останні, «не зважаючи на свою, пролетарську фразеологію» не звільнились «від впливу національно-демократичних ідей». Тому для «пролетарських елементів» в РУП стало зрозуміло, «щоб уникнути підпорядкування українського пролетаріату буржуазним завданням, вони повинні прагнути або остаточно перемогти або розійтись». Як відомо, отримати більшість на «невідбутому з'їзді» і перемогти їм не вдалося. Тому «пролетарські елементи РУП вирішили відокремитися від цієї партії і покласти початок організації українського пролетаріату, спрямовуючи течію його руху в спільну могутню ріку пролетарського руху цілої Росії».

Колишні рупівці визначили найближчі завдання. Найперше – «допомогти об'єднанню свідомого пролетаріату всієї Росії в одне кристалічно ціле, допомогти створенню централізованої пролетарської партії всій Росії, перешкодити втягненню українського пролетаріату в бік буржуазно-радикальної «Самостійної України», тобто перешкодити затемненню класової свідомості українського пролетаріату». Для успішного розв'язання цього завдання, колишні рупівці визначали найближчі кроки: залучити решту пролетарських елементів зі складу РУП – «як окремих осіб, так і цілих організацій» (що на практиці означало продовження розколу); якнайшвидше «розпочати переговори з РСДРП про вступ в її ряди на засадах автономії»; випустити «перше число нового органу для селян «Правди», яке фактично буде продовженням «Селянина» (видання РУП – Авт.)». «Ставлячи перед собою складне, але багатобіцуюче завдання ввести український пролетаріат в пролетарську сім'ю всього світу», «сецесіоністи» закликали до своїх лав «всі елементи українського суспільства, які можуть проникнутись пролетарським ідеалом».

Отже, на межі 1904 і 1905 рр. відбувся розкол РУП, унаслідок якого з партії вийшла частина членів – прибічників тісної співпраці з РСДРП для боротьби з царським абсолютизмом. Відозва «Розлам Революційної української партії» пояснювала причини та мотиви виходу з партії частини членів Закордонного комітету. Вони окреслили також найближчі завдання, зокрема входження «пролетарських елементів» до складу РСДРП на засадах автономії.

ЛЕКЦІЯ 4.

РУП (УСДРП) В ПЕРІОД РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр.

1. Українські соціал-демократи в буремний 1905 р.
2. Основні напрями та форми діяльності, чисельність членів УСДРП у 1906–1907 рр.

На початку революції 1905 р. посилились старі принципові розбіжності між провідниками РУП – Д. Антоновичем і М. Поршем, які ускладнювались традиційною боротьбою за лідерство в партії.

1. Українські соціал-демократи в буремний 1905 р.

У січневому і лютневому числах «Праці» за 1905 р. Д. Антонович виступив із викладом власної позиції щодо пріоритетного для РУП національного питання. Він стверджував, що національне питання вигадане буржуазією для затемнення класової свідомості пролетаріату і *«взагалі не існує»*. Більш того, член ЦК поставив під сумнів саму можливість застосування терміну «нація» до корінного населення України, посилаючись на недостатню наукову розробку критеріїв нації, зокрема такого, як мова і чим вона відрізняється від наріччя. Ця стаття Д. Антоновича викликала негативну реакцію з боку ліберальних кіл української інтелігенції. Лідер Української радикальної партії С. Єфремов кваліфікував її у «Київській Старовині» як *«повну суперечностей, незнання і комічної розв'язаності»*. Мабуть і сам Д. Антонович відразу ж усвідомив несерйозність власних спроб із марксистського погляду довести незначимість національного питання для РУП, бо у наступній публікації несподівано повернувся до гасла *«Самостійної України»*. *«Ми повинні, – писав він, – раз національне питання для пролетаріату не існує, – радикально його розв'язати поставленням у своїй програмі виразної точки – самостійної демократичної республіки від гір Карпатських до гір Кавказьких»*.

Очевидно, ці обидві статті відбивали повну плутанину в теорії національних відносин, характерну для тодішнього керівництва РУП. З аргументованою критикою статей Д. Антоновича у останньому, березнево-квітневому випуску «Праці» виступив М. Порш, доводячи, що *«національне питання існує і воно виявить себе ще більше тоді, коли розвалиться Росія»*. Але тепер на відміну від по-

передньої своєї позиції, партійний діяч висував на перший план ідею національно-територіальної автономії України у складі майбутньої демократичної Росії. Не має потреби відокремлюватися політично, – наголошував він у редакційній статті «*З приводу неіснуючого питання*». Але вважав, що справи, в яких виявляється гніт, треба відібрати від центральної влади в руки нації. Коли ж у рамках такої автономії нація досягне певного рівня соціально-економічного розвитку і загостряється суперечності між колонією і метрополією актуальним гаслом стане боротьба за самостійність України, провідником якої буде національний пролетаріат.

Таким чином, окреслені позиції провідних членів української соціал-демократії свідчили про розбіжності у ставленні до національного питання. Ми бачимо, що Д. Антонович дещо сумнівався відносно колоніального становища України у складі Російської імперії, а самостійністю він визнавав лише соціалістичну. У М. Порша ж сумнівів щодо колоніального статусу України вже не було і він не відкидав можливої буржуазної незалежності, розглядаючи національно-територіальну автономію як етап на шляху до неї. Однак ця дискусія не була доведена до бажаного завершення – згуртування усіх членів РУП на спільних позиціях.

Щоб зберегти партію, М. Порш і Д. Антонович у перші місяці 1905 р. змушені були піти на компроміс. Його результатом став черговий проєкт програми РУП, оголошений в березні від імені ЦК РУП. Хоча в основу його було покладено «Нарис програми РУП» Київської вільної громади з квітня 1903 р., М. Поршу та його однодумцям довелося відмовитись від включення до проєкту тези про державну незалежність України, навіть як «ідеалу», і зняти положення про федералізацію Росії, залишивши вимогу демократичної республіки. Поряд з вимогою автономії України висувалось положення широкого місцевого, крайового і національного самоврядування для всього населення майбутньої Російської республіки та права кожної нації на «*політичні інституції, які б гарантували вільний, культурний і громадський розвиток*».

Крім того РУП домагалася: народного законодавства (референдуми і ініціатива); необмеженої волі слова, друку, совісті, зібрань, спілок, страйків; виборності чиновників, їх відповідальності; обов'язкової безкоштовної освіти для всіх дітей віком до 16; знищення посередніх податків, заведення прогресивного податку на доходи і спадщину.

У аграрній програмі передбачалась передача конфіскованих кабінетних, удільних, церковних і монастирських земель у розпорядження демократично обраних органів місцевого самоврядування з метою подальшої їх оренди безземельними і малоземельними селянами. Ці вимоги були найдоцільнішими за тих умов, оскільки забезпечили б можливість уникнути різкого падіння продуктивних сил у ході аграрної реформи. Проте слабким місцем цієї частини проекту залишалась невизначеність щодо поміщицьких земель.

У розділі «Охорона праці» ставились вимоги 8-годинного робочого дня, щотижневого мінімального 44-годинного відпочинку, державного страхування робітників, безплатної медичної допомоги від підприємців, незалежних виборних фабричних інспекторів для догляду за виконанням законів про охорону праці. До того ж у проекті програми з'явилося важливе з погляду демократизації виробничих відносин положення, що на той час уже було на озброєнні робітничого руху Західної Європи і Північної Америки, але залишаються без уваги в Росії-мінімуму заробітної платні. Для його визначення передбачалося створення бюро з представників від робітничих організацій і підприємств.

В цей час Д. Антонович, зазнавши поразки у теоретичній дискусії з національного питання, став на шлях фракційної боротьби. Повернувшись у травні 1905 р. зі Львова до Києва і скориставшись відсутністю інших членів ЦК (М. Порша, С. Петлюри, А. Гука, В. Винниченка), він скликав у Києві 5 червня так званий «попередній з'їзд» за участю представників Київського, Харківського, Полтавського, Лубенського і Ніжинського комітетів. З'їзд мав розглядати питання про об'єднання з РСДРП і зміну назви партії, визначити ставлення РУП до гасел збройного повстання, уточнити форму роботи на селі. Загальними недоліками в діяльності комітетів з'їзд визначив їх недостатню видавничу діяльність, відсутність партійної дисципліни, нестачу професіоналів-агітаторів, безконтрольність контактів з іншими революційними партіями імперії. Хоча повернути партію в бік «обласництва» не вдалося, Д. Антонович невдовзі ще раз спробував наполягти на скликанні екстреного з'їзду РУП для саморозпуску партії та об'єднання її решток із РСДРП.

25-26 вересня 1905 р. з його ініціативи у Харкові, таємно від ЦК РУП відбулася конференція Харківського, Полтавського і Лубенського комітетів. Її учасники дійшли висновку, що гасло автономії України *«перечить інтересам пролетаріату і затемнює його само-*

свідомість», а тому його не варто вживати у агітаційній літературі. Конференція звернулась до ЦК РУП із категоричною вимогою розпуску партії і входження її членів до російської соціал-демократії, причому без особливої різниці до більшовицького чи меншовицького крила.

Незважаючи на складне внутрішньопартійне становище, викликане загостренням розбіжностей між прихильниками М. Порша і Д. Антоновича, протягом весни–літа 1905 р. вплив РУП на визвольні процеси в країні збільшився, а лави її помітно зросли, чому значною мірою сприяло залучення до революції нових верств українського селянства і робітництва.

Найяскравішою сторінкою участі РУП у революційних подіях 1905 р. була діяльність вільної громади партії на Полтавщині, очолюваної А. Ливицьким, у той час-помічником присяжного повіреного. Сфера впливу охоплювала Лубенський, Золотоніський, Лохвицький, Миргородський, Переяславський і Пирятинський повіти Полтавської губернії. Уже на початку 1905 р. в партійних осередках Лубен налічувалося близько 150 робітників і робітниць. Провідними діячами громади були М. Деркач, М. Гаврилко, М. Сахаров, М. Огородній, та дружини активістів – М. Ливицька та К. Порш. На середину 1905 р. Лубенська вільна громада фактично стала на чолі революційно-визвольного рухів у західній частині Полтавщини, а її члени – А. Ливицький і М. Сахаров здійснювали керівництво Коаліційним комітетом, що складався з представників російських і єврейських соціалістичних партій.

В умовах найвищого піднесення революційної боротьби проходила радикалізація РУП. Протягом осені-зими 1905 р. вона використовувала радикальні засоби боротьби, раніше для неї не властиві. Останнє число «Селянина» за вересень-жовтень того ж року містило докладну інструкцію про те, як себе вести під час вуличних боїв з переважаючими силами ворога, змайструвати бомбу, перетягти солдат на бік повсталих. Передбачалось навіть активна участь жінок і дітей у сутичках з військом. Активно заохочувалось придбання різноманітної зброї. В разі успіху збройного повстання, що мало початися одночасно із скликанням думи, народ повинен був обрати свій Тимчасовий уряд, який мав скликати «Всенародну Установчу Раду».

Серед населення поширювалися популярні брошури РУП «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина?». Зокрема про це повідомля-

ла газета «Праця», цитуючи надісланий лист від одного киби́нського селянина (с. Киби́нці Миргородського повіту на Полтавщині): *«У нас ось уже два роки почали ходити по руках села книжечка «Дядько Дмитро», «Страйк чи бойкот», газета «Селянин»... І дуже вони подобалися селянам нашої околиці ... І так по бумажках тих написано, як воно є в нашому селі».*

Жандарми пов'язували організованість селянських страйків саме з діяльністю РУП, про що йшлося в одному із звітів. Вона «проявлялася головним чином у межах Київської і суміжних з нею повітах Полтавської, Чернігівської і Волинської губернії, причому члени партії для агітації користувалися ярмарками, польовими роботами та іншими випадками, коли з того, чи іншого приводу збиралися селяни. Результатом такої роботи були страйки на бурякових плантаціях, які набули небачених в Російській імперії масштабів.

Восени 1905 р. партія зазнала важкого удару. У вересні заарештували групу працівників друкарні РУП і партійних діячів у Києві (О. Омецинський та Ф. Омецинська, Д. Антонович, В. Чехівський та ін., – всього 11 осіб). Фактично була ліквідована центральна нелегальна друкарня партії. У помешканні Омецинських, де розміщувалась друкарня, під час обшуку таємна поліція знайшла списки явок партії майже в усіх містах України, нелегальні видання РУП та список нелегальних книг комітетської бібліотеки. Унаслідок цього поліції вдалося розгромити 41 явку, в тому числі в Петербурзі, де був заарештований Д. Донцов. Діяльність основних осередків РУП виявилась паралізованою. Тільки повернення значної частини видатних діячів з-за кордону і звільнення заарештованих після 17 жовтня 1905 р. уможливило часткове відновлення діяльності партії.

Протягом жовтня-листопада 1905 р. у лівобережних осередках РУП загострилась боротьба між «обласниками» і «автономістами» за вплив на членів партії і представництво на майбутньому з'їзді. Прибічники Д. Антоновича кваліфікували позицію ЦК як «шовінізм» і довели, що шлях розвитку людства пролягає через злиття мов і *«ліквідацію національної індивідуальності».*

Проте врешті виявилось, що рядовим членам партії більше до вподоби був напрямок «автономістів», бо коли на початку грудня 1905 р. нарешті розпочав роботу другий з'їзд РУП, з 27 його делегатів тільки троє представників Київської, Полтавської та Лубенської вільних громад підтримали Д. Антоновича і виступили проти платформи М. Порша в національному і організаційному питаннях.

Взагалі з'їзд проходив досить неспокійно і спочатку його засідання відбувалися у маєтку Юркевича у Сквирському повіті на Київщині, але під загрозою арешту роботу з'їзду довелося перенести до Києва – до помешкання С. Тимошенка.

На початку роботи Другий з'їзд РУП, вважаючи теперішню назву невідповідною соціал-демократичній програмі і тактиці партій, ухвалив: назву Революційна українська партія змінити на назву Українська соціал-демократична робітничка партія (УСДРП).

Згідно результатів обговорення у місцевих організаціях проекту програми партії, запропонованого ЦК РУП у березні 1905 р., з'їзд ухвалив затвердити його з деякими змінами. У програмі наголошувалось: *«УСДРП проводить боротьбу за нові класові привілеї чи переваги, але за знищення класового панування і самих класів та за рівні права і обов'язки всіх, без різниці полу і походження»*. Виходячи з цих поглядів, вона буде боротися в сучасному суспільстві не тільки проти економічної експлуатації і економічного гніту, але і проти всякого пригнічення, чи направляється воно проти певного класу, партії, статі чи раси.

Зміни у програмі партії стосувались аграрного питання, з приводу якого була прийнята резолюція *«Про аграрну справу»*. Вона містила положення про *«конфіскацію всіх земель: казенних, удільних, кабінетських, монастирських, церковних і великих приватних володителів»*. На той час такої вимоги не мала жодна програма соціал-демократичних організацій Росії. Лише через півроку, на Об'єднавчому з'їзді РСДРП у Стокгольмі, було прийнято подібне гасло. На думку керівництва УСДРП, конфіскація поміщицького землеволодіння відповідала потребам розвитку продуктивних сил у сільському господарстві України і знищила б *«реакційну політичну силу дворянства»*. До того ж відчуження казенних і приватновласницьких поміщицьких земель, що належали переважно росіянам і полякам, на користь українського селянства привело б у кінцевому рахунку до українізації всієї *«Південної Росії»*, посилення в ній українського етнічного елементу і створення міцної матеріальної основи для розвитку національної духовної культури. З'їзд ухвалив проводити серед селян і пролетаріату агітацію за те, щоб надати аграрну програму УСДРП на розгляд і проведення в життя Установчим Зборам. Це свідчило про негативне української соціал-демократії до стихійного селянського руху і орієнтацію партії на легальні парламентські засоби реалізації власної аграрної програми. Резолюція

з'їзду «Про відношення до стихійних селянських рухів» слушно зазначала, що грабунки панських маєтків, насильницьке захоплення; розподіл земельних угідь та реманенту не поліпшить економічного становища селянства. Тому делегати з'їзду ухвалили спрямувати агітаційно-пропагандистську роботу партії на те, щоб розвіяти селянські ілюзії щодо стихійних рухів і переконати селян, що лише організована і планомірна боротьба є для них єдиним виходом з теперішнього пригніченого становища.

Отже, програма і резолюції Другого з'їзду УСДРП засвідчують, що партія в своїй ідеології прагнула наслідувати традиції західноєвропейської соціал-демократії і тому в якості преамбули до своєї програми вибрала теоретичну частину Ерфуртської програми німецьких соціал-демократів, вважаючи її *«найкращим і найповнішим виразом теоретичних поглядів соціал-демократії»*.

В «резолюції з національного питання» УСДРП виявила прагнення якнайенергійніше боротися проти національного гніту, за рівні права всіх націй на вільне існування і вільний розвиток, твердо обстоюючи право націй на культурне і політичне самовизначення. Виходячи з цього, з'їзд висловився за збереження в партійній програмі вимоги автономії України з *«окремим сеймом, законодавством в тих справах, які торкаються лише народу, що мешкає на території України»*. Територія України «Резолюцією про автономію» визначалась в етнографічних межах, тобто стосовно Російської імперії включно з Холмщиною, Підляшшям, Берестейщиною, Кубанню і Слобідською Україною. На користь вимоги автономії України в резолюції наводилися процеси економічної і політичної децентралізації Росії на початку 20 століття, підкреслювалась необхідність федералізації законодавства, адміністрації і судочинства для демократизації державного ладу.

Також на з'їзді було розглянуто робітниче питання. Значна увага приділялась проблемі розширення соціальної бази УСДРП у місті. Делегати з'їзду висловилися за створення політизованих профспілок під безпосереднім керівництвом УСДРП як *«єдиного поводаря українського пролетаріату в його класовій боротьбі»*. На липень 1907 р. в профспілках, які перебували під впливом УСДРП налічувалось близько 500 членів.

Таким чином, ухвалена Другим з'їздом УСДРП програма партій, фактично не виходили за межі загальнодемократичних завдань, які лишалися спільними для соціал-демократії усієї Російської ім-

перії. Вони зводилися до ліквідації самодержавства і встановлення республіканського ладу в Росії. Скасування решток феодалізму в соціально-економічній сфері, забезпечення права націй на самовизначення, запровадження громадянських свобод.

2. Основні напрями та форми діяльності, чисельність членів УСДРП у 1906–1907 рр.

Протягом зими 1905–1906 рр. більшість осередків УСДРП зазнали переслідувань жандармів, що призвело до «страшенного зменшення партійних сил» і значною мірою порушила зв'язки між ЦК і місцевими організаціями.

Тільки в Києві в ніч на 29 грудня 1905 р. було заарештовано 32 активісти УСДРП, у тому числі М. Білякову, Н. Грінченко, М. Троцького, Л. Юркевича та ін. Це змусило ЦК УСДРП в січні 1906 р. звернутися з інструктивним листом до місцевих організацій. Він постійно вимагав «пильно берегти партійні сили від поліційних нападів» і звертав увагу осередків УСДРП на необхідність підтримати передбачений статутом тісний практичний зв'язок з ЦК, а також подавати щомісячні звіти про виконану роботу і поповнювати місцевими матеріалами партійний архів. Наприкінці лист рекомендував налагодити обмін агітаційно-пропагандистськими матеріалами між місцевими організаціями за посередництвом ЦК.

Про політичну спрямованість і результати практичної діяльності УСДРП в роки революції певне уявлення дають її власні документи, зокрема доповідь Штутгартському конгресу, яка охоплює період 1904–1907 рр. Говорячи про роботу серед робітників, ЦК УСДРП відверто визнавав, що свої зусилля партія спрямовувала тільки на міський пролетаріат, причому спочатку на ремісничий, а потім і фабричний. Робота на селі залишалася на другому плані. Девізом партії стає лозунг «Через місто в село». У чому полягала ця робота, видно з циркуляру ЦК УСДРП (січень 1906 р.) «План дій та інструкцій ЦК місцевим організаціям», де були визначені доцільні форми організаційної роботи з різними верствами населення. На перший план у документі виносилася політична робота серед міських робітників. На думку В. Дорошенка, перехід УСДРП до міста мав безпосередню вагу з точки зору національної, бо разом з пролетарською свідомістю будила партія серед робітництва й свідомість національну. Ефективними засобами залучення робітників на бік партії називались організація клубів і бірж, створення агітаційних і пропаган-

дистських гуртків. Разом з тим зазначалось, що в клубах не повинні збиратись мітинги та інші партійні збори, не повинна знаходитись нелегальна література, вилучена із користування і т. п. ЦК УСДРП радив регулярно забезпечувати партійні клуби пресою і постійно тримати там агітатора-пропагандиста, за допомогою яких робітники *«виховувалися б теоретично, привчалися до розумової діяльності»*. Але вже в липні 1907 р. ЦК УСДРП визнав той факт, що незважаючи на всі спроби перемістити центр партійної роботи до міста, УСДРП залишається організацією здебільшого сільського пролетаріату. Не випадково найбільше число осередків і найсильніший вплив партія мала на Полтавщині і Поділлі, де концентрувалась значна кількість сільського пролетаріату. Порівнянно стабільні партійні організації діяли у Волинській, Київській, Харківській, Чернігівській губерніях та на Кубані. Стосовно решти українських земель – Катеринославщини, Таврії і Херсонщини, де знаходилися промислові центри і був зосереджений фабрично-заводський пролетаріат, то там УСДРП мала невеликі групи або окремих членів, що розповсюджували агітаційну літературу.

Досить типову картину життя місцевої організації УСДРП знаходимо у звіті помічника начальника Київського губернського жандармського управління в Черкасах (вересень 1906 р.). *«Завдяки нечисельності активних свідомих сил робота йшла і зараз йде поволі. До цього часу організація нараховує масових людей не більше 100 осіб. Установа, яка стоїть на чолі організації, складається зараз з 6 осіб, з яких 3 – інтелігенти, а решта – свідомі робітники»*.

Враховуючи своєрідну соціальну базу партії (сільський пролетаріат, робітники сезонних і дрібних кустарних підприємств), Полтавський крайовий комітет УСДРП у березні 1907 р. розробив окремий статут для сільської організації. Головним завданням сільської соціал-демократії, яка об'єднувала б гуртки з 3-5 селян і робітників, статут визначав *«економічну і політичну боротьбу в напрямку програми і тактики УСДРП. Основними засобами економічної боротьби називалися страйк і бойкот, а метою політичної боротьби-забезпечення впливу на сільську громаду. Тому статут зобов'язував селян-членів партії, брати активну участь у роботі виборних органів сільського самоврядування, а також «ідейно боротись з представниками інших партій і намагатись повернути в свою партію тих селян і робітників, які належать зараз до інших партій»*. Навіть спільні виступи з іншими революційно-демократичними організа-

ціями допускалися тільки за згодою і вказівками ЦК УСДРП залучити до активної діяльності робітників і селян, керівні кадри, як і раніше формувалися переважно з інтелігентської молоді. Практично відсутніми були серед партійних активістів представники промислового пролетаріату, незаможного і середнього селянства, тобто тих верств, на які була розрахована агітаційно пропагандистська діяльність партії. На перший погляд, таке становище було цілком закономірне, оскільки населення, придавлене економічним визиском і національним гнобленням, виявилось нездатним виробити власну визвольну ідеологію і створити відповідно до її цілей організацію. Але з погляду перспектив революційно-визвольної боротьби в Україні подібна невідповідність соціального складу партій, спрямованості її політичної і організаційної роботи могла повернутися вкрай негативними наслідками. Одним з перших на цю ваду українських політичних партій початку ХХ ст. вказав С. Єфремов, аналізуючи розвиток суспільного життя в Україні з кінця ХІХ ст. до 1907 р. Він дійшов висновку, що жодна з діючих на той час національних партій (УСДРП, УДРП і УНП) *«не є безпосереднім виразником і представником інтересів величезної більшості українських трудових мас, що складаються, головним чином з дрібного селянства-хліборобів»*. Тому може так статися, що в тяжку епоху перелому український народ залишиться без свого найближчого керівника і виразника і повинен буде йти за чужими в національному плані людьми, які краще і повніше відгукнуться на його насущні інтереси в економічній області. Щоб цього не сталося, Єфремов радив якнайшвидше створити *«українську соціалістичну партію, яка представляла б інтереси всіх трудящих в Україні, і головним чином багаточисельного трудового селянства»*.

Зима 1905 – весна 1907 р. були найсприятливішим часом для агітаційно-пропагандистської та видавничої діяльності УСДРП на території Російської імперії за весь період її існування. Поза Україною на території Російської держави найбільшою була Петербурзька організація УСДРП, що діяла головним чином, серед студентської молоді і нараховувала напередодні Третього з'їзду партії 51 особу; крім того, ще 150 осіб знаходились під її впливом. Основне ядро Петербурзької групи УСДРП складали К. Арабжин, О. Назаріїв, Л. Бич, Д. Донцов, В. Мазуренко та ін. Наприкінці 1905 – початку 1906 р. вона налагодила видання політично-літературно-наукового місячника «Вільна Україна». Після приїзду до Петербурга в січні 1906 р. М. По-

рша, С. Петлюри і П. Понятенка, які взяли участь у редагуванні часопису, «Вільна Україна» перетворилась на теоретичний орган української соціал-демократії. На думку Д. Дорошенка заслугою молодих публіцистів було те, що вони порушили питання автономії України, засноване на соціально-економічних потребах українців. Але чергова внутрішньопартійна криза і від'їзд до Києва в червні 1906 р. М. Порша і С. Петлюри призвели до припинення видання місячника, до того ж останнє 5-6 число його було конфісковане владою.

Один із засновників РУП і активний діяч петербурзького осередку УСДРП Л. Мацієвич фінансував партійне видавництво «Боротьба». Протягом кількох місяців 1906 р. воно випустило 8 агітаційно-пропагандистських брошур загальним тиражем 90 тисяч примірників.

Крім Петербургу за межами українських губерній міцна організація УСДРП існувала в Катеринославі на Кубані, де вона об'єднувала близько 50 робітників, мала власну друкарню і користувалася значним впливом серед старшокласників.

Неоднозначним було ставлення української соціал-демократії до Державної Думи. Зокрема вибори в I Державну Думу УСДРП бойкотувала. В середині січня 1906 р., напередодні виборів, партія розіслала місцевим організаціям відозву «Українському робочому народові» з вимогою її розповсюдити до 1 лютого. Перелічивши маневри самодержавства навколо виборів і наголосивши на відсутності загального виборчого права, ЦК УСДРП застерігав: *«В Думу нас лише для виду, для одурманення темних людей»*. Тому партійне керівництво радило українським робітникам і селянам *«записуватися в «виборчі списки» для того, щоб роз'яснювати своїм товаришам, що це за дума, і не давати змоги обирати виборщиків»*.

Але зірвати вибори до I Державної думи не вдалося, оскільки активний бойкот міг мати успіх лише за умови широкого революційного підйому, який був відсутній у лютому-березні 1906 р. Результати виборів до Думи, за якими з 101 депутата від 9 українських губерній 42 були селянами і 26 представниками інтелігенції, здавалося б мали переконати керівництво УСДРП у хибності тактики бойкоту, однак це сталося не відразу. Скептичне, а то й відверто вороже ставлення УСДРП до I Державної Думи та її діяльності знайшло своє відображення і на сторінках «Боротьби». Вже в першому номері у статті «Що далі?» прямо зазначалося, що *«Дума не може задовольнити ні однієї потреби народної, що вона безсила»*.

Проте вже влітку 1906 р. низка місцевих організацій УСДРП виступила за перегляд думської тактики партій. Наприкінці жовтня 1906 р. ЦК УСДРП постановив взяти найактивнішу участь у виборчій кампанії та укласти блок з революційними та демократичними партіями. Під час виборчої компанії УСДРП уклала тимчасові угоди з тими політичними групами, які за своєю програмою були не правіше кадетів. Так у Полтавській губернії на початку 1907 р. представники кадетів, УДРП, спілки повноправності євреїв, Поалей-Ціону і УСДРП уклали угоду, за якою кожна з цих організацій у випадку успіху на виборах мала право на одного представника в Думі від губернії незалежно від кількості власних виборщиків. Партії повинні були підтримувати одна одну також на повітових виборах, непорозуміння мали розв'язуватися їх центральними органами.

Враховуючи досить низький рівень національної свідомості українського селянства, УСДРП у передвиборній агітації протягом листопада 1906 – січня 1907 р. спиралися на ті зрозумілі неписьменим народним масам вимоги, які можна було прив'язати до гасла автономії України. Це були, перш за все, демократичне розв'язання земельного питання з врахуванням специфіки українських регіонів, демократизація фінансового господарства імперії для встановлення еквівалентного товарообміну між українськими губерніями і центром, реорганізація адміністративного апарату, українізація системи народної освіти. Окремо наголошувалось на потребі збереження миру і згоди між націями Росії, а також врахуванні інтересів неукраїнського населення України. Тільки за виконання цих умов УСДРП вважала можливим остаточне вирішення не лише українського питання, а й національного питання в Україні.

Керівники УСДРП висловлювали сподівання провести до II-ї Державної Думи своїх депутатів від Київської, Полтавської та Чернігівської губерній. Але ці прагнення не виправдались. Навіть там, де висувались спільні списки УСДРП з іншими революційними і демократичними партіями вони отримали незначну кількість голосів. Не завжди УСДРП дотримувалась раніше укладених міжпартійних угод. Зокрема, у Лубнах, всупереч попередній домовленості з кадетами і українськими радикал-демократами, українські соціал-демократи увійшли до блоку з РСДРП і Бундом та висунули кандидатуру місцевого уроженця М. Порша на противагу М. Шемету. І хоча за два дні до виборів, 28 січня 1907 р. соціал-демократичний блок зняв свою кандидатуру, В. Шемет отримав

найменше голосів; а виборщиками на губернське зібрання пройшли три монархісти. З великими зусиллями УСДРП вдалося провести до Думи одного свого представника – 27-літнього селянина М. Вовчинського від Київської губернії, що разом з депутатами від спілки увійшов до думської соціал-демократичної фракції. Цей невдалий виступ УСДРП на виборах крім об'єктивних обставин, був зумовлений слабкістю її зв'язків з народними масами і невмінням партійного керівництва використати наявні можливості легальної діяльності.

В період революції намітилось прагнення УСДРП з'єднатися з російською соціал-демократією. Але між цими партіями виявились певні розходження, що стосувались національного питання, зокрема українського. УСДРП визнавала, що загальні умови економічної експлуатації і політичного гніту пролетаріату всіх націй Росії висували необхідність загальної програми і тактики робітничого класу і об'єднання всіх соціал-демократичних сил в єдину загальнодержавну соціал-демократичну партію. Але в той же час партія вважала, що тільки національні організації робітничого класу могли найбільш успішно керувати боротьбою пролетаріату даної нації УСДРП хотіла бути єдиною представницею українського пролетаріату в соціал-демократичній партії Росії і проводити самостійну політичну діяльність, мати право на скликання з'їздів, комітетів і місцевих видавництв. Вважала за необхідність існування крайових організацій, автономних стосовно партійного центру і децентралізованих у своїх внутрішніх справах з власним виконавчим органом – крайовим комітетом. Незабаром, після утворення УСДРП почала пошук контактів з РСДРП і Спілкою. На IV з'їзді РСДРП (квітень-травень 1906 р.) українська соціал-демократія виступила з пропозицією об'єднання партій на федеративних засадах. Почались переговори, але вони виявились безрезультатними: ЦК РСДРП вимагав від УСДРП повної відмови від права на самостійну політичну лінію, на що остання піти не змогла. Влітку 1906 УСДРП виробила нові умови об'єднання, згідно яких:

1. Українська соціал-демократія входить в РСДРП як соціал-демократична організація українського пролетаріату, працюючого на Україні.
2. Українська соціал-демократія має свої місцеві організації, центральні інститути, з'їзди і конференції.

3. Українська соціал-демократія самостійна у всіх питаннях місцевої роботи, на підставі спільної партійної програми і тактики.
4. Українська соціал-демократія бере участь в спільних партійних конференціях і з'їздах спільно з іншими організаціями РСДРП.
5. Українська соціал-демократія має своє представництво в ЦК РСДРП на згоді з останнім.
6. Всі місцеві організації складають спільний керуючий центр РСДРП на підставі спільних виборів без різниці національності членів партії.
7. Українська соціал-демократія має представництво в делегації РСДРП на міжнародних соціалістичних конгресах. Умовою свого вступу в склад РСДРП УСДРП ставила визнання автономії України.

До цього проекту об'єднання ЦК РСДРП поставився негативно. Він відхилив § 5 проекту, де говориться про представництво української соціал-демократії в спільному центральному комітеті з'єднаної партії; відкинув також і принцип національних організацій, покладений українськими соціал-демократами в основу будівлі своєї партії. Замість цього ЦК РСДРП пропонував українським соціал-демократам цілком залишити свою організаційну самостійність і злитись з організаціями РСДРП, що існують на території України. Але цей контр-проект не був прийнятий УСДРП і третій черговий з'їзд тільки підтвердив той самий погляд, який було висловлено по цьому питанню на попередньому з'їзді партії. Отже, РСДРП не хотіла визнати вимогу відносної самостійності української соціал-демократії, і за словами сучасника Д. Дорошенка *«не особливо дружелюбно относилась к своей младшей сестре, не желая признать её марксистской правоты «все время упрекая её в национализме».*

В свою чергу, висуваючи проблему розв'язання українського питання, УСДРП докоряла соціал-демократії Росії і Польщі за їхнє нехтування українськими прагненнями і стремліннями і досить справедливо критикувала їхню політику відносно національної проблеми. Характерною у цьому плані є стаття «Социал-демократия и украинский вопрос» вміщена в «Украинском вестнике» в травні 1906 р. Її автор зазначає: *«Более сильная народность всегда готова вопиять о гнёте, о подавлении её законных национальных требований, а более слабой соседке настойчиво рекомендует не забывать*

о великих целях социал-демократии и не отвлекаться от них ради мелких и временных националистических стремлений».

Отже, ми бачимо, що для УСДРП було характерним з одного боку прагнення об'єднатися з російською соціал-демократією в єдину партію, а з другого – вона не хотіла повністю розчинитись в ній і втратили свою самостійність.

Про чисельність УСДРП в часи революції джерела дають різні відомості. Певний час в літературі називалась цифра п'ять тисяч членів на момент утворення УСДРП. Ці дані наводилися в газеті «Соціал-демократ» від 19 березня 1911 р. Щодо даних про кількісний склад УСДРП наприкінці революції, коли відбувся Третій з'їзд (березень 1907), то вони співпадають і в джерелах, і в літературі – партія нараховувала тоді 3 тисячі членів.

Отже, у 1905–1907 рр. РУП (УСДРП) продовжила еволюцію організаційних та ідейно-теоретичних засад. Прийняття програми партії та нової назви – УСДРП засвідчило, що партія стала марксистською. У період революції вона засвідчила здатність очолювати виступи селян, робітників, студентстві, інтелігенції та службовців за соціальні та національні українців.

ЛЕКЦІЯ 5.

УКРАЇНСЬКІ ЛІБЕРАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНІ ПАРТІЇ ТА НАЦІОНАЛІСТИЧНА УКРАЇНСЬКА НАРОДНА ПАРТІЯ

1. Український ліберально-демократичний рух.
2. Український націоналізм. Українська народна партія.

1. Український ліберально-демократичний рух

На хвилі загального громадсько-го піднесення напередодні революції 1905 р. почали утворюватись політичні групи і серед українських лібералів-наступників українофілів попереднього століття. Займаючись культурницькою діяльністю, Загальна Українська Безпартійна Організація на той час вже відставала від зростаючих потреб суспільного життя. Тому не дивно, що усвідомлюючи це, молодші за віком її члени – С. Єфремов, С. Шелухін, М. Дмитрієв, Л. Жебуньов, І. Липа, підтримані М. Лисенком і Є. Чикаленком, вже з середини 1903 р. на засіданнях Ради ЗУБО досить гостро поставили питання про необхідність крім культурницької діяльності та боротьби за скасування закону 1876 р. зробити політичну платформу організації і перетворити її на партію.

Допрацьована протягом зими 1903 – літа 1904 р. програма партії, названої Українською демократичною партією, була ухвалена на з'їзді Загальної Української Безпартійної Організації. Вона проголошувала такі основні принципи партії:

1. Знесення політичного абсолютизму, введення парламентарного ладу, участь народу в державних справах.
2. Свободи слова, віри, зборів, спілок, організацій, страйків.
3. Введення народної мови в школах, судах, адміністрації і в усіх громадських інституціях.
4. Окрім загальнодержавного парламенту вимагаємо для території, заселеної українським народом, автономії, заснованої на особливому органічному статуті, виробленому майбутнім українським сеймом.
5. Щодо економічних питань, то ми вважаємо усю фінансову і економічну політику сконцентрувати в автономному краєвому сеймі, який мусить встановити:

- а) 8-годинний робочий день;
 - б) державну пенсію німецьким,
 - в) прогресивно-доходовий податок.
6. Визначаючи, що орудувати можуть тільки ті, що її обробляють, вважаємо:
- а) землі державні, удільні, кабінетські та монастирські експропріювати у власність автономного сейму;
 - б) всі приватні землі повинні бути викуплені у власність тої ж інституції на умовах, які виробляють майбутній сейм...

Ця програма внесла розлади в організацію. Старі члени не хотіли її приймати. Громади стара київська, одеська, петербурзька просто саботували партію. Причиною були головні пункти програми, що стосувалась соціально-економічних питань. На складачів програми посипались звинувачення у тому, що вони розробили і прийняли «соціалістичну програму». Проте Є. Чикаленко свідомо відстоював цю програму і коли його запитували, як він, великий землевласник, відстоює соціальні принципи, примусовий викуп землі у поміщиків, він відповідав хліборобській країні земля повинна належати селянам і *«краще віддати її за викуп, а не чекати поки вони заберуть її задурно»*. Є. Чикаленко досить адекватно оцінював соціалізм, вже тоді вбачаючи неможливість його досягнення і вважав його за *«путеводну зорю, яка вказує путь, по якій людскість повинна йти, але ніколи не досягне його, як не досягає справжнього християнства, а пристосувала його до життя; так само буде й з соціалізмом»*.

Оскільки програма УДП не задовольняла багатьох її членів, вони на початку 1905 р. в свою чергу створили Українську радикальну партію. Провідниками цієї організації були Б. Грінченко, Ф. Матушевський та С. Єфремов.

В преамбулі платформи УРП (1905) стверджувалось, що *«сучасне становище українського народу таке тяжке, яким не було ніколи. Не краще його становище і як нації: вона розділена між трьома державами, українське національне ім'я як народу і краю офіційно не існує; в Росії українська мова всюди заборонена, українців намагаються денаціоналізувати і вони не мають тут ні одної національної інституції»*. Першими кроками у подоланні подібного становища лідери УРП вважали просвіту населення в антисамодержавному напрямку і створення політичних організацій для систематичної і інтенсивної боротьби за зміну існуючого ладу. УРП висувала в своїй

програмі соціалістичні вимоги, пов'язані з відчутними соціальними і економічними реформами. Ось як, наприклад, розв'язали наддніпрянські радикали земельну справу у своїй програмі: *«кожну му видно, що цей порядок кращий, щоб ні у кого не було землі на власність, а земля була народна»*. Так само розв'язувалось питання і в промисловості – шляхом націоналізації: *«Треба так зробити, щоб капіталіст перестав бути хазяїном. Задля цього треба повідбирати або повикупляти в нього усі фабрики, заводи, шахти і так зробити, щоб хазяїном над усім цим був сам народ»*.

У питанні перебудови Російської держави на федеративних засадах партія обстоювала позицію надання кожній національності автономії. Цей автономний устрій УРП вважала за найкращий лад для багатонаціональної Російської держави. *«Реформована держава мусить бути федерацією національних одиниць, – говорилось у програмі УРП. – Зв'язком, що об'єднувались ці автономні одиниці є федеральний парламент, який складається з послів. До федерально-го парламенту належать оці загальнодержавні справи:*

- а) зносини з іншими державами;
- б) фінанси для загальнодержавних справ;
- в) позадержавна торгівля і мито;
- г) загальнодержавна армія та справи війни і миру».

Одночасно у радикалів виникали сумніви, чи вдасться забезпечити право українського народу в межах Російської держави. В брошурах партії висловлено погляд, що коли Україна не зможе добитися дійсної автономії, то муситиме відділитися від Росії.

Поскілки ядро УРП складала діячі видавництва «Вік», партія володіла значними літературними можливостями і розгорнула інтенсивну видавничу діяльність. За короткий проміжок часу вона випустила українською мовою серію агітаційно-пропагандистських брошур у Львові і Петербурзі (Платформа УРП, «Від чого у нас донині немає доброго ладу?», «Хто народу ворог», «Про вибори депутатів в народну раду», «Як звільнитись з бідності робочим людям» та ін.), а також праці Драгоманова («Швейцарський союз»), Л. Толстого («Лист до царя Миколи другого»), збірку «Червона квітка».

Але вже восени 1905 р. УРП опинилось в критичному становищі. Вона виявилась нездатною привабити до своїх рядів молодь, втратила всі матеріальні засоби на видання уже згаданих агітаційних брошур. Не маючи в своєму складі заможних людей, партія після проголошення маніфесту 17 жовтня виявилась абсолютно неспро-

можною проводити хоч якусь видавничу роботу, яка до цього була головною ознакою її існування. Враховуючи ці обставини, її керівництво в особі Бориса Грінченка звернулось до УДП, в якій було чимало заможних людей (В. Смиренко, В. Леонтонович, О. Юркевич, Є. Чикаленко, В. Шемет, В. Науменко), пропонуючи об'єднання обох партій для спільної праці на ниві видання української преси. Рада УДП, обміркувавши це питання, одногосно висловила-ся за об'єднання партій, запропонувавши своїм місцевим громадам його підтримати. З'їзд УДП, що відбувся восени 1905 р., враховуючи наближення до виборів у І Думу і можливість в недалекому майбутньому видавати газету українською мовою, майже одногосно підтримав ідею об'єднання і з цією метою створив спеціальну комісію в складі І. Шрага, Є. Тимченка і Є. Чикаленка, доручивши їй виробити умови об'єднання і при цьому йти на всілякі компромісні поступки радикалам, відстоюючи лише назву майбутньої об'єднаної партії-Демократично-радикальна.

Незабаром після з'їзду на квартирі Є. Чикаленка відбулося спільне засідання згаданої комісії УДП з представниками Радикальної партії Б. Грінченком, М. Левицьким. Після обговорення умов об'єднання, вироблених обома партіями, і гострої тривалої дискусії стосовно майбутніх видавничих справ, між обома комісіями було досягнуто порозуміння і вирішено всі питання. З цього часу перестали існувати окремі Демократична і Радикальна партії, а замість них утворилась нова Українська Демократично-Радикальна Партія (грудень 1905 р.), що складалася з тих самих місцевих громад, які були створені ще Загальною організацією.

У своїй програмі УДРП зазначала, що реформована держава мусить бути федерацією рівноправних автономних національно-територіальних одиниць. Такої автономії вимагала партія і для України. Говорячи про державний лад на Україні партія наголошувала на наданні широкого самоврядування громадам сільським і міським. Мова в урядових, освітніх та інших установах має вживатись українська. Партія обстоювала надання рівних прав у національній, культурній, економічній сфері іншим національним меншинам, що проживають на території України.

У розв'язанні економічних питань УДРП схилились до знищення всіх посередніх податків і введення замість них безпосереднього прогресивного податку на прибуток. Наголошувалось і про викуп у власність краю різних підприємств, насамперед таких як за-

лізниці, пароплави, копальні, торгівля речами першої необхідності. А щоб підтримувати їх використання, партія пропонувала ввести доступний всім народний кредит.

У аграрній сфері партія вимагала передачі всіх державних, удільних, монастирських земель у підпорядкування самоврядних громад. Цей фонд мав використовуватись для потреб хліборобів. До нього ж за рахунок краю повинні були примусово викуплятися всі землі приватних власників. До того ж наголошувалось на введенні гарної господарсько-хліборобської освіти, як і професійної освіти взагалі.

Публіцист і партійний діяч С. Єфремов, говорячи про склад УДРП, зазначив, що ядро партії складається з людей звичайного «демократично-ліберального напрямку», близького до російських кадетів і по своїй природі нездатного до нелегальної діяльності, на яку їх засудила прикра дійсність. Тому УДРП ніяк не може прибрати собі певного обличчя і хитається поміж поглядами то лівого, то правого крила, не зважаючи твердою ногою стати на якусь певну позицію. Натомість В. Дорошенко підкреслював, що не зважаючи на мішаний склад УДРП, ця широкість рамок має і позитивну сторону – завдяки їй багато осіб, що стояли б осторонь, втягнулися в організоване українське життя. Це значно зміцнило і розширило українську пропаганду.

Після об'єднання УДП і УРП в УДРП частина української еліти, яка задовольнялася гаслом свободи національно-культурного життя, перейшла до табору утвореної восени 1905 р. російської Конституційно-демократичної партії. Наприклад, до кадетів прикнули такі відомі діячі, як І. Луцицький, В. Науменко, Л. Яснопольський, Б. Кістяківський, М. Могилянський, Є. Вотчал та ін. Таким чином в передвиборній думській кампанії УДРП брала участь в союзі з російськими кадетами. В ході цієї кампанії УДРП та її місцеві громади вжили заходів щодо згуртування депутатів для майбутньої роботи, що було на думку керівництва партії однією з найістотніших потреб усього українського визвольного руху. З цією метою, крім розробки наказів депутатам від виборців, УДРП організувала і провела всередині квітня 1906 р. з'їзд українських депутатів, на якому були вироблені основи їхньої діяльності в Думі. В наказі учасникам з'їзду містилися вимоги утворення в Думі українського парламентського клубу, встановлення зв'язків з іншими національними групами, вироблення і проведення через Думу ряду постанов в

інтересах українського народу, а для здійснення цих завдань вони зобов'язувались увійти в контакт з Петербурзькою громадою УДРП.

В результаті виборів від УДРП до 1 Державної Думи пройшов лише один представник – М. Шемет, а від кадетів – І. Шраг, П. Чижевський, А. Вязлов, М. Біляшевський. Проте це не завадило лідерам партії розгорнути активну діяльність, спрямовану на консолідацію українських депутатів у I Думі. З цією ж метою до Петербургу негайно виїхав М. Грушевський і розпочав видання російською мовою тижневика «Украинский вестник». Невдовзі, за ініціативи УДРП була створена українська думська фракція, до якої увійшло 44 депутати. Петербурзька громада УДРП (П. Стебницький, О. Русов) відшуквала приміщення для проведення засідань фракції і взагалі взяла на себе всі технічно-організаційні питання по влаштуванню діяльності цієї фракції, яка існувала під вивіскою українського парламентського клубу.

В депутати II Думи УДРП не змогла провести жодного із своїх членів. Але з її ініціативи, за підтримки П. Чижевського, його родича депутата М. Рубиса, В. Доманицького, що дуже допомагав Чижевському, редагуючи газету «Рідна справа», а також членів Петербурзької громади партії громади вдалося дуже швидко організувати в Думі Українську Думську Громаду чисельністю 47 осіб. Вона відіграла важливу роль в згуртуванні депутатів з України, розробці законопроектів стосовно українських потреб, а також роз'ясненні і пропаганді українських вимог у всій Російській імперії.

Характеризуючи діяльність українських політичних партій цього періоду, Ф. Матушевський підкреслював, що УДРП користувалася певною прихильністю серед українського населення. На підтвердження цього він наводить той факт, що українські фракції обох Державних Дум схилилися до програми демократично-радикальної партії, а Друга українська думська громада навіть в основу своєї програми майже цілком поклала програму цієї партії. Крім того, в листах і наказах, що йшли з України до української думської Громади чимало пунктів програми Української демократично-радикальної партії знайшли в них свій виразний відгомін, іноді навіть в простій формі переказу того, що написано в програмі. Цей факт свідчить про те, що програма УДРП більше ніж яка-небудь інша пристосована до світогляду українського населення, його потреб, інтересів і симпатій. Проте діяльність ліберально-демократичної інтелігенції в період першої революції і з початком наступу реакції не обмежу-

валася думською діяльністю. Під проводом партії виходили такі періодичні видання – «Громадська Думка», «Рада», численні брошури і прокламації.

У липні 1906 р. партія виступила із зверненням до з'їзду земських і міських діячів у Москві з вимогою підтримати гасло автономії України, сподіваючись таким чином викликати інтерес до української справи серед передової російської інтелігенції.

На жаль, у політичній сфері УДРП не досягла значних успіхів. Весь доробок парламентської діяльності, організаційно-політичної роботи стосувався, здебільшого, життя і потреб самої інтелігенції. Для народних мас вони залишалися незрозумілими. Навіть таке питання, як запровадження шкіл рідною мовою, що здавалося б мало зустріти схвальний відгук села, теж не дістало широкої підтримки. Є. Чикаленко у своїх спогадах описує досить красномовні епізоди, коли селяни відмовлялися від викладання українською мовою в школах, бо не хотіли, щоб їхні діти залишалися «мужиками».

Отже певними чинниками слабкої популярності українських демократ-радикалів була низька національна свідомість українського населення, серед якого проводилась агітаційна робота, несприймання окремими його членами українських національних ідей. Але все таки в період революції 1905-1907 рр. Українські демократ-радикали відіграли помітну роль в українському житті – як культурному, так і політичному. Вони розгорнули успішну діяльність під час виборів до 1 і 2 Державної Думи, куди встигли провести своїх кандидатів. Українські Парламентські Громади в Думах утворилися виключно під впливом і з ініціативи УДРП, та мали в своїй основі програмові засади цієї партії. В культурному житті під впливом або в руках демократ-радикалів перебувала майже вся преса і видавництва, а також різноманітні культурні установи, такі як Просвіти, Клуби.

2. Український націоналізм. Українська народна партія

В роки революції діяла і Українська Народна Партія, яка була виразно націоналістичною. Перш ніж перейти до аналізу тих ідей, які вона висловлювала, слід згадати про деякі риси характеру і поведінки провідного діяча УНП Миколи Міхновського – людини, яку згодом публіцисти охрестили «батьком українського націоналізму», «апостолом української державності» та нагородили

ли іншими гучними епітетами. Ось який портрет адвоката залишив Борис Мартос, який знав його в Харкові: *«Високий, імпазантний, завжди добре одягнений М. Міхновський мав до того добрий голос і ораторський хист, але все це робило певне враження лише при першій зустрічі, і уважна людина скоро помічала, що за величавими рухами та хвалькуватими виразами він ховав комплекс інферіорити, який примушував його уникати балачок з людьми вищої інтелігентності і що його запальна сучасна мова ховала не дуже глибокий зміст думок»*. Той же Б. Мартос згадує грубість і зверхність М. Міхновського у стосунках з товаришами. О. Потоцький, засвідчуючи його велику енергію і громадську ініціативу, водночас відзначав у ньому якусь «відразливу театральність». Майже всі, хто близько знав цю людину, говорили про його авторитетне поведіння.

З другого боку, ті, хто старанно формували інший образ М. Міхновського, образ «апостола», характеризували його так: *«Він був високоосвічений і досвідчений правник з глибокорозвиненим змістом правності, тонкий психолог, видатний організатор, блискучий промовець, талановитий публіцист»*. У цьому ледве не іконописному образі все ж можна виділити риси, які дійсно були притаманні Міхновському: фахову досконалість, ораторський хист, певний мілітаризм мислення, енергійність.

Українська народна партія. Як і інші українські політичні організації прагнула знайти прихильників між робітниками і селянами. Головною метою партія проголошувала самостійність України. В 1902 р. УНП видала брошури–програми УНП, «Свято робітників 1-го мая», «Робітницька справа в програмі УНП». Трохи пізніше в Чернівцях була видана брошура під назвою «Справа української інтелігенції в програмі УНП», а у вересні 1905 р. з'явилося у Львові перше число місячника «Самостійна Україна». Основні політичні погляди цієї партії висловлені в «10 заповідях УНП». Ось декілька з них:

1. Одна єдина, неподільна від Карпат аж до Кавказу самостійна, вільна, демократична Україна-Республіка робочих людей – отже національний український ідеал.
2. Усі люди твої браття, але москалі, ляхи, угри, румуни та жиди – се вороги нашого народу, поки вони панують над нами і визискують нас.
3. Україна для українців! Отже вигонь відусіль з України чужинців–гнобителів.

4. Усюди і завжди вживай української мови. Хай ні дружина твоя ні діти твої не погонять твоєї господи мовою чужинців-гнобителів...

Нарешті 10 заповідь:

Не бери собі дружини з чужинців, бо твої діти будуть тобі ворогами, не приятилує з ворогами нашого народу, бо ти їм додаєш сили й відваги, не накладай укупі з гнобителями нашими, бо зрадником будеш.

У цих «заповідях» поряд з ідеями націоналізму простежуються відкрито шовіністичні тенденції, вороже ставлення до інших національних груп, що живуть в Україні. Це не з кращого боку характеризує УНП. Крім того, в своїх брошурах партія гостро критикувала старше покоління – «українофілів» та «перевертнів», яких УНП вважала за нащадків безхарактерних предків, що служили за гроші московським царям.

Події 1905–1906 рр. в Росії та в Україні дещо змінили форми пропаганди УНП. Ця партія в своєму органі «Самостійна Україна» почала схилитися до протикапіталістичних, соціалістичних ідей і гасел. Члени партії називали себе націонал-соціалістами. УНП вимагала в своїй програмі націоналізації землі. Боротьбу за національне визволення УНП розуміла як боротьбу проти чужих пануючих на Україні держав, так і проти капіталізму. УНП в цих поглядах зайшла так далеко, що уявляла собі незалежну Україну тільки як соціалістичну державу. З приводу цього «Самостійна Україна» писала: «... Капіталістична Самостійна Україна не була б ніяким поступом для українського народу, і раз і назавжди заявляємо, що нашим ідеалом є соціалістичний лад». Цей ідеал вони вбачали таким: «Взагалі знявдя виробу-фабрики і заводи на землі, оселеній українським народом, мусять належати українцям-робітникам, а земля-українцям-хліборобам».

Найближчий товариш М. Міхновського, С. Шемет, так згадував короткочасний «роман» лідера УНП з соціалістичними гаслами: «Ця гра в соціалізм була досить несерйозною демагогією, якою Міхновський, доведений до страшного розпачу невдалими спробами захопити українською національно-самостійницькою ідеєю ширші кола активної молоді, намагається своєї мети під покришкою соціалізму таки досягнути». С. Єфремов влучно охарактеризував соціалізм УНП як «маргариновий». Інші українські партії ставилися до УНП неприязно.

Опинившись у вакуумі, діячі УНП, в інтересах збереження партії намагалися хоч як-небудь реально включитися в національно-визвольний рух. У червні 1905 р. вони зробили спробу об'єднатися з УДП і УРП на з'їзді в Полтаві. Предметом нарад з'їзду була справа автономії України. Орган УНП – «Самостійна Україна» у вересні 1905 р. зазначає що на цьому з'їзді вирішено добиватись політичної автономії України в межах Російської держави. В спільній програмі цих груп були зазначені такі положення: мир в державі можливий тільки при співучасті цілого суспільства в законодавстві, тому партії прилучаються до боротьби за конституцію в Росії на основі рівного і загального виборчого права; політичну автономію України в складі Російської держави партії вважали оптимальною формою державного устрою. До центрального парламенту мали належати тільки справи війни і миру, армії, спільних фінансів та мит. Таким чином, українські націоналісти пішли на нечуваний компроміс, відмовившись від гасла самостійності України і приєднавшись до вимог політичної автономії. У своїй програмі 1906 р. вони наголошували, що для України російської вигідніше сама вузька автономія, ніж теперішнє безправ'я. *«... Ідучи до певної незалежності українського народу, до здобуття останнім права повного самовизначення, ми підпираємо і автономні вимоги українських партій».*

У сфері освіти партія вимагала відокремлення школи від держави. Вона пояснювала це тим, що пануючі верстви, які стоять при владі, роблять із школи слухняне знаряддя своїх інтересів. Тому кожна школа має належати громаді того району, який ця школа обслуговує. Крім цього ставились вимоги:

- усунення з просвітніх справ бюрократизму – великого ворога просвіти і поступу;
- вільна українська школа;
- справою освіти на Україні повинна займатись Шкільна Рада, вибрана таємним рівним і вселюдним голосуванням та незалежна від уряду;
- ніхто не має права призначати учителя в будь-яку громаду проти волі останньої.

Характеризуючи діяльність УНП в період революції, С. Петлюра підкреслював, що вже від початку свого заснування УНП виявила себе в програмово-партійних виданнях, як партія націоналістична з усіма негативними шовіністичними рисами національної обмеженості і вузькості. Резолюції партії і загальна тенденція

усіх її літературних видань відзначались часто нетолерантністю, а то й чистою ворожнечею. *«У вічі кидається якийсь психопатологічний елемент, якась національна хворобливість її членів, що засліплює колективний розум партії і позбавляє її об'єктивного, науково-го аналізу національних відносин на Україні і визначення гуманної і культурно-людяної позиції до інших національностей Росії».*

Звичайно, такі тенденції не могли привернути на бік партії значної кількості прихильників серед українського населення. Тому в період революції націоналісти з їхніми крайнощами не мали реальної сфери застосування своїх сил. Вся діяльність партії звелася до серії спроб організації легальних друкованих часописів: «Самостійна Україна» (Львів), «Запоріжжя» (Катеринослав), «Хлібороб» (Лубни). Всі ці спроби припадають на 1905 р. і закінчуються невдачею.

Проте, були в програмі УНП і певні позитивні сторони. Українська Народна Партія була першою в Наддніпрянській Україні, що висунула ідею самостійності України. Адже ані до неї, ані після неї до 1917 р. цей лозунг не висувався жодною українською політичною партією Наддніпрянщини. Усі вони обмежувалися тільки вимогами автономії України у складі Російської держави. Звичайно, висунення такої вимоги було великою заслугою УНП, лідери якої вже тоді розуміли, що тільки з розбудовою власної незалежної держави можливий нормальний політичний, економічний, соціальний і національно-культурний розвиток української нації. Крім того, у партії було чимало такого, чим вона могла привабити велику кількість людей. Ф. Матушевський наголошував, що вона з одного боку – називає себе партією міського пролетаріату і таким чином намагається знайти для себе твердий ґрунт серед двох найчисельніших верств населення. Селянству вона обіцяла землю на основі приватної власності, а перед робітниками виступала з соціалістичною програмою. Ці два найголовніші пункти своєї програми УНП прикривала принадними для багатьох гаслами крайнього націоналізму.

УНП була противницею централізації. *«Самостійна республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоправних українських земель, що різняться умовами життя»*, – наголошувалось в програмі партії. Партія не мала міцної організації. За словами П. Феденка це була *«невеличка, суто інтелігентська група мрійників»*. Невизначеність її політичної програми та плутанина в техніці не могли задовольнити тодішніх потреб українського громадянства. Але разом з тим, в поглядах провідників УНП було і дещо реальне – це

переконання, що сама демократизація політичного устрою в Росії не розв'яже національного питання в цій державі, а ще його загострить. Тому УНП перестерігала ту ілюзію, що після усунення самодержавного ладу в демократичній республіці Росії українці дістануть усі національні права без боротьби.

У добу реакції і занепаду українських політичних партій Міхновський розвинув ідею боротьби в напрямку ось такому: за свідченням Є. Чикаленка, на одному із з'їздів ТУП він виступив з пропозицією об'єднання з російськими націоналістами і П. Столипіним *«проти російської демократії і жидів»*. Зрозуміло, що цей проєкт був викликаний тією ситуацією, яка склалася у стосунках російської і української демократії, але така гранична безпринципність у дусі *«ціль виправдовує засоби»* була рідкісною в національному русі того часу.

УНП так і не створила широкої політичної організації в Україні. Навіть під час світової війни, коли серед усіх народів Росії зросли сепаратистські рухи, партія не виявила себе у політичному житті. Після революції 1917 р. УНП відродилася під назвою Партії Самостійників-соціалістів, зібравши в своїх рядах невеликий гурт інтелігенції.

ЛЕКЦІЯ 6.

ФОРМУВАННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ РОСІЙСЬКИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ В УКРАЇНІ НА МЕЖІ ХІХ І ХХ ст.

1. Формування та діяльність російських революційних партій в Україні (РСДРП, Партія соціалістів-революціонерів, анархісти).
2. Утворення та діяльність російських ліберальних організацій в Україні.
3. Російські консервативні союзи в Україні.

1. Формування та діяльність російських революційних партій в Україні (РСДРП, Партія соціалістів-революціонерів, анархісти)

Найпершими в Російській імперії стали формуватися революційні політичні партії. Вони утворювалися як нелегальні політичні організації і їхня діяльність носила конспіративний характер.

РСДРП. Перші російські соціал-демократичні організації виникли у 80-х рр. ХІХ ст. Так, у 1883 р. у Женеві Г. Плехановим була утворена організація «Визволення праці». До неї входили колишні члени народницьких організацій, які перейшли на позиції марксизму. Серед членів «Визволення праці» був учасник революційного народницького руху в Україні Лев Дейч.

Один з перших соціал-демократичних гуртків у Києві виник у 1889 р. До нього входило близько 30 робітників залізничних майстерень та друкарень. У 1890–1891 рр. у місті діяло вже кілька марксистських гуртків, у тому числі і серед учнів 1-ї київської гімназії до якого входив А. Луначарський (майбутній народний комісар освіти у РНК Радянської Росії).

Наприкінці 1891 р. до Києва приїхав Ю. Мельников, марксист, який вже працював у революційних гуртках Харкова, Таганрога, Ростова. Він разом з членами «Російської групи соціал-демократів» заснував школу-майстерню, у якій робітники, ремісники, інтелігенти навчалися слюсарної або токарної справи і, одночасно, готувалися до пропагандистської роботи. По закінченню цієї школи її випускники проводили революційну агітацію на підприємствах міста, створювали гуртки, поширювали марксизм.

На початку 90-х рр. XIX ст. марксистські гуртки діяли в Харкові, Херсоні (О. Цюрупа, учень сільськогосподарського училища), Полтаві (О. Шліхтер, висланий з Києва за соціал-демократичну роботу).

У 1895 р. у Санкт-Петербурзі Володимир Ульянов (Ленін) заснував «Союз боротьби за визволення робітничого класу», який підтримував зв'язки з соціал-демократами України. До керівництва цієї організації входили уродженці України П. Запорожець, О. Малченко, Я. Ляховський, брати Радченки.

В соціал-демократичних організаціях України розпочинав свою діяльність один з видних більшовиків Л. Троцький (Бронштейн). У Миколаєві 1896 р. він організував «Південноросійський робітничий союз» названий на честь першої російської робітничої організації, що виникла понад двадцять років тому в Одесі. Члени союзу створили кілька гуртків серед робітників верфі для читання газет, брошур та прокламацій. Організація проіснувала до січня 1898 р., коли її учасники були заарештовані.

У 1896 р. на основі «Російської групи соціал-демократів» у Києві утворилася група «Рабочее дело». Вона стала видавати нелегальну газету «Вперед». Члени групи П. Тучапський, Б. Ейдельман, С. Померанець та ін. підтримували зв'язки з петербурзькими соціал-демократами. У березні 1897 р. група «Рабочее дело» об'єдналася з групою польських соціал-демократів. Новоутворена організація отримала назву «Союз боротьби за визволення робітничого класу». На початку союз налічував 30 членів, надалі – кількість його учасників зростає. Вони вели пропагандистську роботу в 15 марксистських гуртках.

У 1897-1898 рр. у Києві існувала підпільна соціал-демократична друкарня. У ній київські соціал-демократичні гуртки та «Союз боротьби» видрукували 36 назв листівок, 2 брошури, 4 номери газети «Вперед». Згодом «Союз боротьби за визволення робітничого класу» став видавати «Рабочую газету». У передовій статті першого номера цієї газети підкреслювалась необхідність об'єднання всіх марксистських організацій в єдину соціал-демократичну партію.

У грудні 1897 р. 10 марксистських гуртків Катеринослава об'єдналися в «Союз боротьби за визволення робітничого класу». Цю організацію очолювали І. Бабушкін (висланий з Петербурга до Катеринослава за участь у петербургському «Союзі боротьби») та І. Лалаянц. Членом СБзВРК був молодий робітник Г. Петровський. До січня 1899 р. «Союз» випустив понад 20 революційних прокламацій.

Отже, соціал-демократичні організації в Україні набули значного поширення. Цим і пояснюється їхня провідна роль в організації Російської соціал-демократичної робітничої партії.

Ще у березні 1897 р. київські соціал-демократи спробували провести перший загальноросійський з'їзд, проте через обмеженість представництва з місць він конституювався як конференція. І хоча спроба скликання з'їзду зазнала невдачі, київські революціонери продовжували працювати в цьому напрямку. Деякий час Київ розглядався як місце скликання I з'їзду РСДРП.

Київські соціал-демократи розробили порядок денний з'їзду і погодили його з соціал-демократами інших центрів. Перший з'їзд РСДРП відбувся 1-3 березня 1898 р. Мінську. З дев'яти делегатів з'їзду четверо репрезентували соціал-демократів України: Б. Ейдельман та Н. Вігдорчик від київської групи «Рабочей газеты», П. Тучапський – від київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» та «Робітничого комітету», К. Петрусевич – від катеринославського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу». Представники київських організацій, по суті, склали керівництво з'їзду під час його роботи: Борис Ейдельман головував на засіданнях, Н. Вігдорчик і П. Тучапський виконували обов'язки секретарів. Київська «Рабочая газета» стала офіційним органом РСДРП. До складу ЦК РСДРП на першому з'їзді було обрано Б. Ейдельмана.

Після першого з'їзду РСДРП соціал-демократичний рух в Україні зростав. Наприкінці 1902 – на початку 1903 р. діяло близько 20 комітетів та груп, зокрема Харківський, Київський, Одеський, Катеринославський, Миколаївський Єлисаветградський соціал-демократичні комітети, Херсонська група, група «Южный рабочий», «Соціал-демократичний союз гірничозаводських робітників» у Донбасі та ін.

Організаційний комітет (ОК) з скликання II з'їзду РСДРП розташовувався спочатку у Харкові, а пізніше у Києві. Напередодні з'їзду був розроблений та обговорений проект статуту партії. Він передбачав участь у з'їзді лише тих організацій, які існували не менше року і активно працювали серед робітників. Від України на з'їзді були представлені 7 організацій, що відповідали цій вимозі. Вони надіслали 12 делегатів, що складало більше чверті (28%) учасників.

На II з'їзді РСДРП відбувся розкол; у партії утворилися дві фракції – більшовиків (на чолі з В. Леніним) та очолюваних Ю. Мартовим меншовиків. Більшість (7) делегатів від соціал-демократичних

організацій України підтримали меншовиків, меншість (5) – більшовиків. Боротьба двох течій в РСДРП була характерною рисою діяльності цієї партії. Центристську позицію у цій боротьбі займали «примиренці».

Згодом окреслилися відмінності, між двома фракціями. Хоча спільним для них було те, що обидва напрями в РСДРП дотримувалися революційної тактики і вважали, що майбутня революція буде буржуазно-демократичною. Водночас, у питанні про рушійні сили революції більшовики стверджували, що провідну роль у цій революції має належати робітничому класу, союзником якого буде селянство. Меншовики вважали, що союзником пролетаріату має бути буржуазія і з обережністю ставились до селянства (їх насторожував бунтарський характер його виступів, низький рівень політичної свідомості). Більшовики вважали за можливе захопити владу і сприяти переростанню буржуазної революції у соціалістичну. Меншовики застерігали від цього, стверджуючи, що в країні не має передумов для соціалізму. Тому вони вважали, що країна має певний час розвиватись як буржуазна демократична республіка. Лише після того, як визріють умови для соціалізму, може відбутися соціалістична революція. Більшовики ж наполягали, що ніхто не заважає спочатку захопити владу, а потім сприяти формуванню умов соціалізму.

Партія соціалістів-революціонерів. Народницький рух у своєму розвитку пройшов два етапи: на першому (60–70-і рр. XIX ст.) головний вплив мали революційні народники, а на другому (80–90-і рр. XIX ст.) – ліберальні. В середині 90-х років у народницькому середовищі розпочався перегляд ідеологічних засад, які відповідали б новим умовам суспільно-політичного життя. Так з'явилося неонародництво.

Спадкоємцями народницької традиції виступали ряд організацій, які перебували за кордоном («Фонд вольной русской прессы», «Группа старых народолюбцев», «Аграрно-социалистическая лига» у Парижі та «Союз русских социалистов-революционеров» в Берні) та в Російській імперії. Наприкінці 90-х років есерівські гуртки та групи діяли в багатьох містах країни. У 1896 р. в Саратові утворився Північний союз соціалістів-революціонерів (есерів), який наступного року перебрався в Москву і став налагоджувати зв'язки з есерівськими організаціями в Росії та за кордоном. З 1901 р. Союз став видавати газету «Революционная Россия».

Значного поширення неонародницькі організації набули в Україні. У 1900 р. в Харкові відбувся з'їзд представників організацій кількох південних міст, які проголосили утворення партії соціалістів-революціонерів. Однак, фактично, було утворено регіональне об'єднання, яке часто називалося Південною партією.

Важливу роль у згуртуванні есерів відіграло видання «Групою старих народовольців» журналу «Вестник русской революции», у якому розроблялись теоретичні засади майбутньої партії. Восени 1901 р. після тривалих переговорів Північний союз соціалістів-революціонерів та Південна партія об'єдналися і створили спільний Центральний Комітет. Незабаром до них приєдналися закордонні організації – Союз російських соціалістів-революціонерів, Аграрно-соціалістична ліга та деякі інші.

У січні 1902 р. вийшов третій номер «Революционной России», у якому містилося повідомлення про створення Партії соціалістів-революціонерів. У ньому також повідомлялося, що «Революционная Россия» буде висвітлювати проблеми поточної політики, а «Вестник русской революции» стане теоретичним органом.

На перше місце у своїй роботі есери ставили агітаційно-пропагандистську і організаторську роботу в масах. Під впливом масових виступів селянства Полтавської та Харківської губерній, влітку 1902 р. було утворено Селянський союз ПСР, який мав на меті покрити густою мережею таємних селянських організацій – братств всю територію Російської імперії.

Есери повідомляли в «Революционной России» про поширення партійної літератури серед селянства і відзначали що у Київській, Катеринославській та інших губерніях вона користується особливою популярністю. Відома діячка партії соціалістів-революціонерів К. Брешко-Брешковська (вона була учасником «ходіння в народ», і дожила до революції 1917 р.; її називали «бабушкою русской революции») твердила, що в есерівських виданнях «селянин зустрічає свої власні думки, тільки оформлені у правильні та зрозумілі висновки».

Значну увагу есери приділяли терористичній діяльності. Восени 1901 р. Г. Гершуні та К. Брешковська організували особливу бойову групу, яка здійснила успішний захват на міністра внутрішніх справ Сіпягіна. Згодом група була перейменована на Бойову організацію ПСР, яка перетворилася у надзвичайно законспіровану автономну організацію партії. Після арешту Г. Гершуні БО ПСР очолив

провокатор Є. Азеф. До 1905 р. есерами було вчинено 6 терористичних актів. Найбільшим їхнім успіхом було вбивство міністра внутрішніх справ В. Плеве.

Організації ПСР набули значного поширення на Україні ще до початку революції 1905–1907 рр. Так, за підрахунками російського дослідника М. Єрофєєва, наприкінці 1904 р. у Російській імперії функціонувало 43 есерівські організації, з них 10 (або 23.26%) – в губерніях України. Проте чисельність есерівських організацій в Україні була більшою, ніж в російських губерніях. Майже половина членів ПСР (47.87%) входили до складу українських організацій партії. Найбільшими у Російській імперії організаціями соціалістично-революціонерів була Одеська, яка нараховувала 479 членів та Київська – 416 членів. За соціальним складом в есерівських організаціях переважали інтелігенція, студенти та робітники.

У травні 1904 р. «Революционная Россия» опублікувала проект партійної програми. Головною метою ПСР проголошувалось *«експропріація капіталістичної власності і реалізація виробництва і всього суспільного ладу на соціалістичних засадах»*, що передбачало *«повну перемогу робочого класу, організованого в соціально-революційну партію і, за необхідності, встановлення його тимчасової революційної диктатури»*.

На думку авторів проекту, практичне завдання міжнародного революційного соціалізму *«зводиться до того, щоб всі прошарки населення усвідомили себе єдиним робочим класом, бачили в своїй класовій єдності запоруку звільнення і шляхом планоїрної, організованої боротьби здійснили соціалістично-революційний переворот. Програмою якого є: звільнення всіх громадських організацій з-під влади експлуататорів, знищення разом з приватною власністю поділу на класи»*.

Для есерівського світогляду характерна відмінна від соціал-демократів оцінка соціальної структури суспільства і основи революційного руху. Робочий клас ототожнювався з усім трудящим і експлуатованим населенням. «Програма-мінімум» проекту включала загальнодемократичні вимоги, які співпадали з відповідними пунктами Програми РСДРП. Однак до революції 1905 р. ПСР не вдалося завершити процес партійного будівництва і прийняття програми партії.

Анархісти. Особливе місце серед революційних партій, що діяли в Україні, займали анархісти. Анархізм – слово грецького по-

ходження і означає «безвладдя». Ідея безвладдя і свободи особи з'явилася, очевидно, як реакція на появу держави. «Батьком» теорії анархії Петро Кропоткін вважав Прудона. Великий внесок у розвиток та систематизацію анархізму зробили М. Бакунін та П. Кропоткін. Один з їхніх французьких послідовників (Д. Галеві) відзначав, що вони «істинні творці анархізму, два варвари, два аристократи».

Анархізм – це суспільно-політична течія, прихильники якої ставлять за мету знищення держави, всякої політичної влади (органи влади розглядаються виключно як органи насильства) і ставлять завдання звільнення особистості від усіх форм політичної, економічної та духовної залежності при допомозі об'єднання індивідуумів у вільні та добровільні організації громадян. Існувало три основних напрями в анархізмі. Найпоширенішим серед них був **анархо-комунізм** (далі *а.-к.*). Його основи закладено Петром Кропоткіним, який вважав, що суспільство розвивається у формі стрибків і повільної еволюції. Соціальна революція є закономірним явищем («різкий стрибок вгору»), яке веде до повного знищення всіх державних інститутів та установ. *А.-к.* притримувались тактики «пропаганди дією»; страйк і індивідуальний терор вважали універсальними засобами боротьби. Найвищою формою класової боротьби вважали загальний страйк – соціальну революцію. Майбутнє суспільство *а.-к.* уявляли союзом («федерацією») вільних общин («комун»), об'єднаних на основі вільного договору, у якій особистість отримує необмежені умови для розвитку. В ході революції передбачалось здійснити експропріацію всього, що служить експлуатації. Передбачалося запровадити прямий продуктообмін. Послідовники Кропоткіна вважали за необхідне передати всю землю тим, хто на ній працює (селянам), але не в особисту власність, а в колективну (общинну). *А.-к.* заперечували необхідність будь-якої влади, у тому числі революційної диктатури; вважали, що вона перетвориться в сваволю і диктатуру.

Анархісти-синдикалісти (далі *а.-с.*) вважали профспілки (по-французьки – синдикати, звідси – назва) головною і вищою формою організації робітничого класу. Передбачалось при їхній допомозі досягнути перемоги і встановити соціалістичне суспільство. *А.-с.* виступали за передачу засобів і знарядь виробництва у власність профспілок. Вони були проти створення робітничим класом політичної партії і вважали, що профспілки не повинні брати участі у політичній боротьбі. Досягнути мети передбачалось при допо-

мозі організації страйків, які врешті переростуть у всезагальний страйк. Під час цього страйку передбачалось провести експропріацію – «*насильне захоплення всіх продуктів та знарядь праці*» і організувати виробництво й розподіл на соціалістичних засадах. Єдиною формою організації трудящих *a.-c.* визнавали профспілки. Вони мали об'єднуватися на місцях у «біржі праці» а в масштабах країни у «Загальну конфедерацію праці».

Анархісти-індивідуалісти (О. Боровий, О. Віконт) вважали, що індивідуалістський анархізм «є єдиний, послідовно-продуманий світогляд», який гарантує свободу особистості як вихідну точку і кінцевий ідеал. Вони виступали за нічим не обмежену свободу кожної окремої особистості. Анархісти-індивідуалісти негативно ставились до анархо-комуністів. Життєвою філософією індивідуалізму Боровий вважав егоїзм, який оголошувався рушійною силою людини. Характерною рисою анархо-індивідуалізму було *допуск існування приватної власності*. Однак це стане можливим, коли індивід стане самодостатньою господарською одиницею.

Зародження анархізму в Росії відносять до 70-х років XIX ст. і пов'язують його з революційними народниками. Однак перші анархістські групи в Росії з'явилися у 1903–1905 рр. З 1903 р. у Лондоні видавався перший орган російських анархістів-комуністів, щомісячний журнал «Хлеб и Воля». Перша анархістська група в Російській імперії виникла в Білостоці (сьогодні – Польща) навесні 1903 р. Влітку 1903 з'явилась перша анархістська група в Україні – у Ніжині. Група займалася пропагандою ідей анархізму серед шкільної молоді, інтелігенції та селян навколишніх сіл. Вона підтримувала зв'язок з закордоном, зокрема з журналом «Хлеб и Воля».

З білостоцькою групою пов'язують виникнення групи анархістів-комуністів у Житомирі. На початку 1904 р. у місті виникли перші анархістські гуртки. Однак широке поширення анархізму серед жителів міста розпочалось влітку того ж року, коли до Житомира приїхав один білостоцький анархіст. Під впливом його енергійної агітації утворилась група, яка встановила зв'язки з іншими анархістськими групами Російської імперії.

У 1904 р. анархістська група діяла в Одесі. Вона здійснювала дрібні експропріації, терористичні акти, займалась пропагандистсько-агітаційною діяльністю, брала участь в страйковому русі. Одеським анархістам вдалось створити таємну друкарню і налагодити ви-

пуск анархічних брошур та прокламацій. Однак внаслідок арештів, які були проведені навесні того ж року, 35 анархістів опинилися у в'язниці. Поліція захопила також друкарню.

Влітку 1904 р. в Одесі відбулася конференція «хлібовольців» південних міст Російської імперії, а в грудні того ж року 1-й з'їзд (конференція) «хлібовольців» у Лондоні. На ньому було розглянуто питання стратегії і тактики.

2. Утворення та діяльність російських ліберальних організацій в Україні

Самодержавство являло собою авторитарний політичний режим, який не допускав будь-якої опозиції. Спроби створення політичних партій натикалися на заборони. Радикальна інтелігенція обходила заборони на створення політичних партій, а ліберальна, поміркована – прагнула використовувати легальні установи для своєї діяльності і, насамперед – земства.

Політична консолідація російських лібералів відбувалася дещо повільнішими темпами, а створення її політичної партії конституційних демократів завершилося у 1905 р. Це зумовлювалося тим, що російська буржуазія була тісно пов'язана з поміщицьким землеволодінням і старою бюрократією. У політичному відношенні вона була інертною і залишалась «поза політикою» або підтримувала царизм. Лише під час революції 1905–1907 рр. частина буржуазних кіл перейшла в опозицію до самодержавства.

Серед лібералів не було єдності поглядів з програмних, тактичних та організаційних питань, що гальмувало процес вироблення певної ідейно-політичної платформи майбутньої політичної партії.

На початку ХХ ст. у Москві організований напівлегальний гурток «Беседа», який зіграв важливу роль у становленні ліберального руху. Він був заснований аристократами-лібералами князями Павлом і Петром Долгоруковими, князем Д. Шаховським і графом П. Шереметьєвим і у його засіданнях брали участь земці з усієї імперії. Гурток не мав статуту і завдання його формально не були визначені. Активну участь у роботі гуртка брали близько 50 осіб, які збиралися два-три рази на рік. Це були великі землевласники, предводителі дворянства, голови та члени земських управ. Спочатку гуртківці обговорювали питання земського життя, а згодом, із загостренням ситуації в країні, дискутували про загальну політику уряду і про способи впливу на неї.

Політичні погляди «співбесідників» відрізнялися строкатістю; це були буржуазні конституціоналісти, майбутні лідери кадетської партії (Ф. Головін, кн.. Павло і Петро Долгорукови, Ф. Кокошкін, кн. Г. Львов, М. Львов, В. Маклаков, О. Стахович, князі Є. та С. Трубецькі, кн. Д. Шаховський та ін.), прихильники слов'янофільства та «істинного» самодержавства (Ф. Самарін, М. Стахович, М. Хом'яков, Д. Шипов) та майбутні чорносотенці, зокрема гр. В. Бобринський. Єдине, що об'єднувало всіх учасників «Бесіди», було бажання мирного оновлення політичного ладу Росії. «Бесіда» проіснувала до осені 1905 р. і відіграла важливу роль у кристалізації ідейно-політичних позицій ліберальних партій. Тактика «Бесіди» передбачала діалог з існуючою владою, яка задля свого самозбереження усвідомлювала б необхідність поступок суспільству. У випадку якщо уряд не пішов би на перетворення політичної системи, країні грозила неминуча революція.

«Беседа» сприяла координації земського руху в різних губерніях, зокрема і в українських. Завдяки її діяльності земські і дворянські зібрання відразу декількох регіонів могли одночасно подавати однотипні адреси і клопотання уряду, які ставали фактом суспільної думки. Для поширення своїх ідей використовувалася ліберальна преса – журнал «Вестник Европы», газета «Русские ведомости». Крім того, члени «Бесіди» здійснювали видавничу діяльність.

Селянські заворушення 1902 р. у Харківській та Полтавській губерніях спонукала членів «Бесіди» до агітації «серед нижчих верств селян». Гуртківці прагнули спрямувати селян на мирний шлях розвитку. З цією метою гурток припускав за можливе видавати щотижневий популярний журнал «Селянська справа».

Значний вплив на формування громадської думки мала видавничая діяльність «Бесіди». З ініціативи гуртківців було видано кілька збірників на актуальні політичні теми: «Дрібна земська одиниця», двотомник «Потреби села», «Аграрне питання»; «Державний лад». Цей бік діяльності «Бесіди» зблизила ліберальних земців з ліберальною інтелігенцією і підготувала основу для їх спільної роботи в журналі «Освобождение» і «Союзи визволення».

З ініціативи московських лібералів, зокрема й учасників «Бесіди», вирішено створити за кордоном осередок вільної преси. У фонд цього органу було зібрано 100 тис. руб., а редактором запрошено колишнього легального марксиста П. Струве.

Важливим кроком у справі організації партії стало видання у червні 1902 р. нелегального журналу «Освобождение». Він став

теоретичним органом, у якому було розглянуто програмні, теоретичні і організаційні питання. Спочатку російські ліберали сподівались об'єднати не лише ліберальні елементи, але й широкі кола інтелігенції, а також опортуністичні групи «легальних марксистів» і «економістів». Земці-конституціоналісти та «освободженцы» висунули політичну програму, у якій були сформульовані ліберальні вимоги свободи преси, зборів, спілок, рівності всіх перед законом, скликання Земського Собору, у якому були б представники від усіх земств і міст та заміни самодержавства конституційною монархією. Лідерами російських лібералів були приват-доцент П. Мілюков та колишній «легальний марксист» П. Струве.

У липні 1903 р. навколо журналу склалася значна група діячів (І. Петрункевич, О. Пешехонов, В. Богучарський), які заснували «Союз освобождение». Ця організація складалася переважно з ліберальної інтелігенції. Майже одночасно, у листопаді 1903 р., утворився «Союз земцев-конституционалистов», який об'єднував переважно ліберальних поміщиків (граф П. Гейден). Утворення цих організацій стало важливим етапом на шляху утворення російської ліберальної політичної партії. Проте сама партія виникла під час революції 1905–1907 рр.

3. Російські консервативні союзи в Україні

Консервативно-монархічні політичні організації мають ще іншу, побутову назву – «чорносотенні». «Чорною сотнею» називали ще задовго до початку ХХ ст. тягле (податкове) посадське населення. Чорносотенці з успіхом для себе використали цю історичну паралель, відзначивши, що вони виражають інтереси простого, «чорного» російського народу.

Чорною сотнею себе називали кілька десятків союзів та організацій, найбільшими з яких були: Русское Собрание, Монархическая партия, Союз русского народа та Союз Михаила Архангела. Чорносотенні організації виникли на суспільно-політичному ґрунті царської Росії і вони відображали інтереси певних соціальних груп населення країни.

Чорносотенці вважали себе спадкоємцями славянофілів. *«Якщо б живі були апостоли славянофільства Хомяков, Аксаков та інші з одного боку, і Катков, граф Толстой з другого боку, то всі вони були б у наших рядах»,* – відзначали вони. (Катков та Д. Толстой були не

славянофілами, а «охранителями» – захисниками самодержавства). Чорносотенці протиставляли Росію Заходу (країнам Західної Європи та Північної Америки). Не вбачаючи в своїх словах натяжок, вони заявляли, що в основі західних держав - насилля, рабство і ворожнеча, а в основі Російської держави – добровільність, свобода та мир.

Чорносотенці не заперечували наукових та технічних досягнень Заходу, але, разом з тим, відзначали що матеріальний прогрес неминуче обертається втратою духовності. Критикуючи недоліки сучасних їм буржуазних держав, чорносотенці підносили як досягнення соціально-економічну відсталість Росії. Соціальні контрасти, які були і в Російській імперії, вони вважали зумовленими тим, що Петро I прорубав вікно в Європу і, тим самим, *«відкрив ворота із Європи в Росію»*.

У справах економічних чорносотенці виступали за недоторканість приватної і, особливо, земельної власності. Особливий наголос вони робили на нерівноправності взаємовідносин між Росією та більш розвинутими капіталістичними країнами. Консерватори рекомендували звільнитися залежності від Європи. Однак реалізація цієї вимоги призвела б до розриву економічних зв'язків, в результаті чого прогнала б сама Росія.

Економічні вимоги чорносотенців були суперечливими: вони виступали за те, щоб зберегти Росію як країну селянську та землеробську, але, одночасно, зберегти за нею ранг великої держави і забезпечити її невразливість. Консервативно-монархічні діячі виступали за «оголошення поза законом» капіталістичних монополій – трестів та синдикатів. Вони виступали за зростання ролі державного регулювання економіки країни.

Гаслами чорносотенців були: православ'я, самодержавство і народність. Вони проголошували свою прихильність християнській вірі і виступали за провідну роль Російської православної церкви у державі. Однак чорносотенці забували євангельські заповіді і відкидали можливість християнського милосердя щодо «крамольників».

Захищаючи самодержавство, чорносотенці критикували демократичні принципи. Вони вказували, що не слід сліпо схилитись перед більшістю голосів (істина не визначається ними). У вирішенні складних державних питань правильну позицію може зайняти досвідчена і освічена меншість. Вказуючи на недоліки демократичних систем, вони робили висновок про їхню хибність та абсолютну непридатність для Росії. Самодержавство оголошувалося надкла-

совою владою і *«найкращим для нашої батьківщини способом приведення до одного знаменника 140000000 умів та волю, з яких складається воля та розум нації, тих народів та волю з яких вона складається»*. Чорносотенці піддавали гострій критиці бюрократію, яку вважали наслідком західного впливу. Вони прагнули відділити її від самодержавства, щоб, тим самим, вивести його з-під критики.

Чорносотенці проголошували, що *«російська народність, як збиралка землі Російської, є народність державна, пануюча і перша»*. До «русских» зараховувалися українці та білоруси, але «плата» за це мала бути надто висока – відмова від своєї культури, яку консервативні монархісти вважали варіантом російської. Залежно від того, як активно народи брали участь у визвольному русі, чорносотенці поділили народи Російської імперії на «дружні» та «ворожі». Перелік перших був невеликий, а до других належало більшість народів Російської імперії і, насамперед, євреї, поляки, фіни, вірмени. Особливу ненависть чорносотенці проявляли до євреїв. (Наприкінці XIX ст. близько половини євреїв світу проживали у південно-західній частині Російської імперії. Їх чисельність наприкінці століття сягала 5215800 або 4% населення країни. Євреї перебували у найбільш безправному становищі серед усіх народів імперії.

ЛЕКЦІЯ 7.

РОСІЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ У 1905–1907 рр.

1. Соціалістичні політичні партії.
2. Утворення та діяльність ліберальних політичних партій та спілок.
3. Консервативно-монархічні політичні партії та союзи.

Події січня 1905 року застали ПСР, як і інші політичні партії, зненацька. Центральний партійний орган змушений був визнати невідповідність партії до революції. Така ситуація зумовлювалася незавершеністю процесів організаційного та ідейного становлення партії. Це відбулося вже у 1905–1907 рр.

1. Соціалістичні політичні партії

На початку революції основна частина комітетів та груп ПСР розташовувалась в губернських містах Російської імперії. Так, з 24 комітетів і 42 груп в повітових містах перебувало всього 4 комітети і 16 груп. Найкрупнішими організаціями есерів в Наддніпрянській Україні були Київська, Катеринославська, Одеська, Харківська та Севастопольська (3000 чол.), до складу яких входили союзи робітників, селян, студентів, учнів. Крім того, робітничі організації або союзи існували в Миколаєві, Харкові та Житомирі.

У Наддніпрянщині діяли Селянські союзи ПСР, які займалися агітацією серед селянства, діяли в селах.

Есерами створювалися військові організації з метою проведення революційної агітації в армії. Вони діяли у Києві, Севастополі та інших містах. В Одесі, Бердичеві були створені бойові дружини.

Наприкінці грудня 1905 р. – на початку січня 1906 р. відбувся перший з'їзд ПСР, який затвердив програму і статут партії. Відсутність офіційно прийнятих програмних, організаційних і тактичних принципів само по собі свідчило про внутрішню слабкість партії есерів. Всього на той час ПСР мала 25 комітетів і 37 груп в Росії і Закардонний комітет. Есерівські організації були зосереджені переважно в південних, західних губерніях, а також у Поволжі.

І з'їзд проходив напівлегально у Фінляндії. Туди з'їхались уповноважені 51 есерівських організацій, зокрема представлені 4 об-

ласних, 28 губернських і міських комітетів і груп. Більшість з них мали по одному голосу, і лише п'ять найчисельніших комітети (Київський, Харківський, Катеринославський, Одеський і Таврійський) – по 2 голоси.

На з'їзді прийнято Програму, Статут та низку інших важливих організаційних і програмних рішень. Вищим органом партії визнавався з'їзд, який повинен був збиратися не рідше 1 разу на рік. Прийнята з'їздом програма ставила кінцевою метою партії досягнення соціалізму, як суспільства з усуспільненою власністю і господарством, у якому не буде класів та експлуатації. Есери рішуче висловилися проти аграрного терору – всіх видів нанесення шкоди особистості або майну, які виникають на ґрунті аграрних відносин. Свою позицію вони пояснювали тим, що це суперечить цілям партії боротьби з усім ладом і не сприяє вихованню народних мас. З'їзд висловився за бойкот виборів до I Державної думи. У питанні про ставлення до інших політичних партій есери висловилися за укладання угод з ідейно близькими політичними організаціями (ППС, латишським соціал-демократичним союзом, білоруською «Громадою» та ін.) Щодо соціал-демократів вирішено вступати у тимчасові бойові угоди, тимчасові угоди для координації дій, але уникати об'єднання воєнних, бойових, селянських та ін. груп.

Крім загальнотеоретичної частини есерівська програма включала політичні і економічні вимоги, свого роду програму-мінімум, розраховану на здійснення після повалення самодержавства, але до переходу влади до соціалістів. По-суті це був план соціально-економічних реформ в рамках капіталістичного ладу. Аграрну частину своєї програми з її «соціалізацією землі» есери оцінювали як комплекс перетворень: земля повинна бути відібрана із товарного обігу. Зародком соціалізму есери вважали селянську кооперацію.

Під час революції виросла кількість і чисельність організацій ПСР. Загальна чисельність партійців наприкінці 1906 – на початку 1907 р., за підрахунками М.Леонова, складала 65 тис. осіб. При цьому частина членів партії, записавшись в ряди есерів, ніколи не брала активної участі в діяльності їхніх організацій. За підрахунками дослідників, за соціальним складом організації есерів склалися з селян (45,2%), робітників (43,2%) та інтелігенції (11,6%, включаючи учнів).

Чисельність партійних організацій швидко зростала в період революції. Показовою у цьому відношенні була Севастопольська орга-

нізація. До осені 1905 р. в її організації було всього декілька робітників. Після проголошення маніфесту 17 жовтня 1905 р. есери розгорнули активну агітацію серед портових робітників та залізничників. Внаслідок цього на початку 1906 р. в «Робочому союзі» нараховувалось близько 200 членів, а наприкінці 1906 – на початку 1907 р. комітет повідомляв про наявність 3000 організованих робітників. Під час виборів до II Державної Думи всі 8 місць по робітничій курії отримали робітники-есери. Проте вже восени 1907 р. провідну роль в профспілках відігравали російські соціал-демократи.

Загалом наприкінці 1906 – на початку 1907 р. в українських губерніях Російської імперії розташовувалось 240 есерівських комітетів, груп, союзів, братств, в яких перебувало понад 10 тис. осіб. Партійні організації ПСР піддавались неодноразовим розгромам. Найбільше постраждали у Наддніпрянській Україні Катеринославська і харківські організації. У грудні 1905 р. у Києві був заарештований у повному складі з'їзд Української області (на той час належали губернські організації Правобережної та Лівобережної України, а також Катеринославська, Воронежська, Курська і Орловська організації. Див.: Спиридович А. И. Революционное движение в России в период империи. Партия Социалистов-революционеров и ее предшественники. 1886–1916. Изд. 2-е, доп. Петроград: Военная типография, 1918. С.166, 335). За проектом статуту Української обласної організації, знайденого серед матеріалів II обласного з'їзду, в Українську область мали входити Київська, Чернігівська, Полтавська, Волинська та Подільська губернії, а Київська організація була знищена цілком.

Есери проводили політичний терор проти представників влади. Здійсненні есерами терористичні акти отримували широкий розголос. Найбільш відомими з них були вбивство І. Каляєвим князя Сергія Олександровича в лютому 1905 р., розправа з впійманим на провокації Гапоном у березні 1906 р., замах на московського генерал-губернатора Дубасова в квітні 1906 р. Всього за 1905–1907 роки есери здійснили 204 терористичних акти. Проте загалом есерівський терор не вплинув на революцію. Надії есерів на терор, як на знаряддя розладу урядової системи не справдилися.

В період I російської революції есери в окремих регіонах Наддніпрянщини змогли створити мережу селянських організацій. Вони також добились впливу на безпартійну демократичну організацію селянства – Всеросійський селянський союз. Есери добились пев-

ного впливу на селянських депутатів I і II Державних дум, які створили так звану «трудову фракцію». Першодумський аграрний законопроект «104-х» відобразив успіх впливу есерів.

Великі втрати в зв'язку з каральними діями самодержавства понесла партія есерів у добу реакції. В ніч на 3 червня 1907 р. за раніше розробленим планом були проведені чисельні арешти в Петербурзі, Москві і інших містах. Розгром есерівських організацій тривав і далі. Загальнопартійна конференція есерів в серпні 1908 р. констатувала відсутність *«широкої роботи серед селянства, розпад братств»*.

Ще більші втрати партія есерів несла внаслідок настроїв розчарування і песимізму, які панували в есерівських рядах після поразки революції, коли стало зрозуміло, що загальнонародне повстання у відповідь на розгін II Думи не вибухне, а бойкот виборів в III Думу потерпів невдачу. Партія опинилася в глибокій кризі.

2. Утворення та діяльність ліберальних політичних партій та спілок

Після видання «булигінської конституції» (від імені міністра внутрішніх справ Булигіна) позиція ліберальної буржуазії зводилась до того, щоб «спробувати обминути повстання, примусити самодержавство визнати земські вибори за народні без перемоги народу над царизмом, перетворити земське і міське самоуправління в «революційне самоуправління» без справжньої революції».

На ґрунті виборів до булигінської Думи створювались добрі умови для організації легальної партії. На IV з'їзді «Союза Освобождения» було прийнято рішення про негайне створення відкритої Конституційно-демократичної партії. 12–15 вересня 1905 р. відбувся з'їзд земських і міських діячів у Москві, де за основу була прийнята програма «Союза Освобождения».

При обговоренні програми Конституційно-демократичної партії виявились розбіжності в думках. Це особливо проявилось при обговоренні аграрного розділу партійної програми. Ліве крило Об'єднаної комісії (М. Каблуков, О. Фортунатов) виступали за «право на землю» і наділення селян по «трудовій нормі» – наділити селянина такою кількістю землі, яку він зможе обробити без використання найманої праці. Проти цієї точки зору виступав один з теоретиків аграрного питання М. Герценштейн. Він вказував, що не-

обхідно рахуватись з інтересами поміщиків. Компромісний варіант вирішення аграрного питання запропонував П. М. Мілюков. Було прийнято за основу проект квітневого земського з'їзду, на якому йшлося про часткове примусове «відчуження» поміщицької землі за викуп по «справедливій оцінці».

Основу кадетської партії склали помірковані буржуазні елементи з двох ліберальних організацій – «Союза Освобождение» та «Союза земцев-конституционалистов». Після I з'їзду партії кадетське керівництво пішло на організаційний розрив з дрібнобуржуазними елементами (середнім класом – Авт.).

За підрахунками В. Шелохаєва у жовтні-грудні 1905 р. утворилось 72 кадетські організації. Вони виникли по-перше, там, де раніше функціонували організації «Союза Освобождение» і «Союза земцев-конституционалистов». Основна маса (278) кадетських організацій конституювалась в період виборів у I Державну Думу. «Для більшої частини наших партійних груп, – відзначав секретар ЦК О. Корнілов, – необхідно визнати кульмінаційним пунктом їх розвитку і розквіту момент виборів у I Думу». Після виборчої кампанії у I Думу створення нових партійних організацій відбувалося головним чином в Сибіру і Середній Азії.

Найбільш швидкими темпами йшло створення організацій Конституційно-демократичної партії на території європейської частини Російської імперії, де губернські та обласні комітети виникли в 38 (78%) з 50 губерній та областей; міські – в 38 великих містах; повітові – в 160 (приблизно 32%) з 504.

Більшість кадетських організацій (247) розташовувалось в 34 земських губерніях. Це було досить закономірним явищем, адже земства протягом пореформених десятиліть були основною базою лібералізму в Російській імперії. Земства стали тим центром, навколо якого формувались кадетські організації.

В неземських губерніях і особливо в національних районах країни процес створення кадетських організацій йшов повільно, а чисельність їхніх організацій була незначною. В національних районах місцева буржуазія створювала свої політичні організації, які брали на себе представництво представництво її класових інтересів на політичній арені.

Чисельність Конституційно-демократичної партії в роки Першої російської революції складала 70–100 тис. осіб. Навіть «фахівці» з Департаменту поліції відзначали, що кадетська партія «в кра-

щу пору її розквіту не перевищувала 100 тис. осіб по всій імперії». Але і секретаріат ЦК кадетів і Департамент поліції при цьому відзначали, що ці дані є орієнтовні.

Найбільшими в Наддніпрянській Україні були Київська (1400) та Харківська (800) організації. Загальна кількість кадетських організацій в Наддніпрянщині наприкінці 1905 року сягала 54 і в них перебувало понад 8,6 тис. осіб.

Більша кількість кадетських організацій (273) перебувала в губернських, обласних та повітових містах, і тільки 72 організації були створені в сільській місцевості, де, як правило розташовувались промислові підприємства. На початку своєї діяльності конституційні демократи добилися певних успіхів у залученні селян до своєї партії. Організаційні зв'язки з селянами були встановлені в Подільській, Таврійській, Херсонській, Київській та деяких інших губерніях. Так, у селах Ставище, Стеблево, Лозанівка, Ревівка, Кошевате Київської, Бушинка Подільської, Гофнунгенталь Херсонської губерній діяли осередки партії. Загалом у Правобережній Україні було створено не менше 18 провінційних кадетських комітетів і групи в повітових містах і селах, які встановили зв'язки з Київським обласним комітетом. До сільських кадетських організацій входили, як зазначає авторитетний дослідник В. Шелохаєв, головним чином заможні селяни. Але навіть вони не були типовим елементом у партії. Це пояснювалося тим, що селяни розглядали кадетів як «панську партію».

Загалом соціальну основу партії склали ліберальна інтелігенція, ліберальні поміщики, середня та дрібна буржуазія. Так, наприклад, Чернігівський комітет очолювали крупні землевласники О. Муханов, О. Свечін (голова губернської земської управи, почесний мировий суддя, власник 6 814 дес.), присяжний повірений І. Л. Шраг. На чолі Київської організації Конституційно-демократичної партії стояли професор Київського університету І. Лучицький, редактор «Киевской старины», голова київського Товариства письменності В. Науменко, письменник М. Могилянський, приват-доцент (майбутній академік) М. Василенко. Лідером харківських кадетів був професор Харківського університету М. Гредескул, професор Новоросійського університету Є. Щепкін належав до керівництва одеського комітету партії.

У Харкові, де існували вищі навчальні заклади, була створена студентська кадетська фракція.

Діяльність конституційних демократів в Наддніпрянській Україні ґрунтувалася на правилі: свобода повинна здобуватися такими методами, щоб вона не була осоромлена. Тому кадети займалися організаційною, пропагандистською роботою а також парламентською діяльністю у Державних Думах. У Наддніпрянщині виходило ряд видань кадетського спрямування: «Волинь» у Житомирі, «Приднепровский край» у Катеринославі, «Свобода и право», «Свободная мысль» і «Киевские отклики» у Києві, «Полтавщина» у Полтаві, «Одесский листок», «Юг» в Одесі та інші. Крім того, видавалися численні листівки та брошури, зокрема українською мовою була надрукована програма Конституційно-демократичної партії.

У своїй діяльності конституційні демократи прагнули врахувати особливості Наддніпрянщини. Так, 27 жовтня 1905 р. відбулося засідання київського Товариства письменності, в якому брали участь його голова В. Науменко та голова київської обласної організації кадетів, член ЦК партії І. Лучицький. На цьому засіданні були прийняті дві надзвичайно важливі постанови, що стосувалися розвитку української мови. У першій містилося клопотання щодо скасування обмежень Емського указу 1876 р. та дозволу надходження книг, надрукованих українською мовою, до народних бібліотек-читалень. У другій було клопотання щодо скасування перешкод надходженню надрукованих українських книг до училищ, сільських і безкоштовних бібліотек-читалень.

Значних успіхів кадети добилися під час виборів до Державних дум. Із 102 депутатів I Думи від України кадети та близькі до них депутати мали 38 мандатів. У II Державній думі їхній успіх був значно менший; кадети та примикаючі до них депутати мали 13 місць.

Організаційне оформлення партії «Союз 17 Октября» розпочалося відразу після проголошення царського маніфесту. Установчий з'їзд партії пройшов у лютому 1906 року. «Союз» об'єднав політичні організації, які в політичному спектрі перебували правіше конституційних демократів. Його програма у політичній сфері передбачала створення конституційної монархії, але щоб монарх і надалі іменувався «самодержцем». Передбачалося створити двопалатний парламент на основі двоступеневих, цензових виборів. «Октябристи» виступали за запровадження демократичних прав та свобод і рівність усіх перед законом, незалежно від національності та віросповідання. «Союз 17 Октября» відстоював збереження цілості і неподільності Російської імперії.

В економічній сфері було приділено увагу аграрним відносинам. Передбачалося урівняти селян в правах з іншими соціальними групами, дозволити їм вільний вихід з общини та перетворити земельні наділи у приватну власність. З метою зменшити малоземелля серед селянства, передбачалося «відчужити» частину земель приватних власників з обов'язковою винагородою останніх. Робітникам надавалась свобода організацій з метою задовольнити їхні економічні, професійні та культурні потреби. «Октябристи» виступали за свободу економічних страйків і створення «примирювальних камер» з метою мирного залагодження суперечок між підприємцями та робітниками.

Організації «Союза 17 Октября» наприкінці 1905 – на початку 1906 р. стали утворюватися в Наддніпрнськ Україні. Губернські комітети діяли в усіх губернських центрах, за винятком Житомира (Волинь). Виникло багато повітових організацій, серед яких зустрічалися і досить великі. Так, наприклад, мелітопольський повітовий відділ Таврійської губернії нараховував 773 члени.

Організації партії були слабко зв'язані між собою. Тому Ялтинські «октябристи» писали в ЦК, що «близькі сусідські відділи, що працювали в одній місцевості, не знають нічого один про одного.

«Союз 17 Октября» брав участь у виборах до Державних дум, під час яких блокувався з торгово-промисловою партією. Склад «октябристських» виборщиків вказує на які соціальні групи опиралась партія. У Києві, наприклад, кандидатами у виборщики були домовласники, лікарі, інженери, професори, чиновники, священики, купці, військові, мирові судді і присяжні повірені, землевласники, фабрикант, представник земського і міського самоврядування, аристократ. В Одесі з 60 кандидатів у виборщики було 10 власників промислових підприємств і банкірів, 9 професорів, 8 громадських діячів, 7 купців, 6 почесних мирових суддів, 4 інженери. Такі ж соціальні верстви населення підтримували кадетів в інших містах Наддніпрянської України.

Про склад «октябристських» комітетів свідчило і те, хто їх очолював. Так, на чолі Катеринославського губернського відділу стояв губернський предводитель дворянства, великий землевласник М. Родзянко (1859-1924). Він походив із дворян. Його батько був генерал-лейтенантом російської армії. У Катеринославській та Новгородській губерніях йому належало 1625 дес. землі. Закінчив престижний військовий навчальний заклад –

Пажеський корпус. Служив у Кавалергардському полку і вийшов у відставку у чині поручника. Був земським гласним Новгородської і Катеринославської губерній, аз 1901 р. – головою Катеринославської губерньської земської управи. Брав участь у земських з'їздах. Після 17 жовтня 1905 р. створив у Катеринославі «Народную партію союза 17 октября», яка згодом ввійшла в «Союз 17 октября». У 1906–1907 рр. від Катеринославського земства був обраний членом Державної ради. Обирався депутатом 3 та 4 Державних дум Російської імперії. Обирався головою Державних дум.

Заможні особи очолювали інші партійні організації. Маріупольський повітовий відділ октябристів Катериновлавської губернії очолював повітовий предводитель дворянства, великий землевласник П. Каменський. Кременчуцький повітовий відділ на Полтавщині очолював міський голова, купець і домовласник І. Ізюмов.

На виборах до I Думи «октябристам» вдалося перемогти лише у Катеринославі. Під час революції відбулося поправіння «октябристів». Це, зокрема, проявилось у тому, що під час виборів до II Думи вони подекуди вступали у передвибірні союзи з чорносотенцями (Київ, Катеринослав, Сімферополь). На засіданні ЦК 13 лютого 1907 р. М. Родзянко заявив: *«Надмірна демократизація не приведе до бажаних наслідків»*. До II Державної Думи були обрані депутати від «Союза 17 Октября» по 10 губерніях, зокрема і в Херсонській.

Перша консервативно-чорносотенна організація – «Союз русских людей» – виникла 1 квітня 1905 р. Незабаром утворилась ще одна монархічна організація – «Русская монархическая партия». Це була корпоративна дворянська організація. Серед консервативно-монархічних організацій найбільш чисельною і впливовою був «Союз русского народа». Він виник 8 листопада 1905 р. у Санкт-Петербурзі. В умовах спаду революції окреслилася консолідація чорносотенних організацій. На III з'їзді монархістів у Києві в жовтні 1906 р. було проголошене організаційне об'єднання монархічних організацій на чолі з Всеросійським з'їздом російських людей.

3. Консервативно-монархічні політичні партії та союзи

До весни 1907 р. СРН поглинув ряд партій та організацій і перетворився в головну силу правих. Він нараховував близько 410000

членів. Значний вплив «Союза русского народа» був зумовлений рядом причин: Найперше – це сприяння правлячих кіл – матеріальне, політичне та ідеологічне. По-друге, великий вплив на народні маси мала Російська православна церква, якій були близькі гасла СРН і яка сприяла їхній організації та діяльності. По-третє, народні маси втомилися від революції, не отримавши тих результатів, які їм обіцяли радикальні політичні партії. Тому селяни, ремісники, робітники стали масово вступати до консервативно-монархічних організацій.

Філії СРН розташовувалися по всій Російській імперії, але найбільше їх було в районах з етнічно змішаним населенням, особливо в Наддніпрянській Україні. Це зумовлювалося головним характером діяльності чорносотенців, спрямованої на розпалювання національної ворожнечі між народами, пропагандою великодержавного шовінізму та антисемітизму. Не випадково більше половини всіх членів СРН (57,6%) зосереджувалось у 15 губерніях так званої «смуги єврейської осілости». До цієї «смуги» належали 8 з 9 губерній Наддніпрянської України. Наприкінці 1907 р. в українських губерніях СРН нараховували 195010 чоловік, що складало 47,56% загальної чисельності цієї організації.

Щодо чисельності «Союзов русского народа», то є підстави вважати, що їхня кількість перебільшена. Так, наприклад, до Почаївського СРН у Волинській губернії записували прочан з інших губерній Наддніпрянської України та Росії, які і в себе на батьківщині належали до цих організацій. По-друге, селяни, під впливом агітації місцевих священників, часто масово записувалися в СРН, але коли доходило до сплати членських внесків (50 коп.), то вони відмовлялися їх сплачувати.

За соціальним складом «Союзи русского народа» були надзвичайно строкатими. До них належали заможні люди, переважно вихідці з низів (парвеню), представники торгово-лихварського капіталу. Рядові члени монархічних союзів належали до «нижчих класів».

В Наддніпрянській Україні відділи СРН були утворені в усіх губерніях. Найбільшої чисельності вони набули у Волинській губернії. Наприкінці 1907 р. на Волині діяло 1130 організацій СРН, до яких належало 105160 осіб. Навіть якщо ця цифра завищена, то вона всеодно вражає; це у двічі більше, ніж членів РСДРП, ПСР, кадетів та октябристів разом взятих по всій Наддніпрянській Україні. Така ситуація на Волині зумовлена рядом причин: 1) в губернії розміщувався один з найвпливовіших центрів РПЦ в Наддніпрянській

Україні – Почаївська лавра. 2) Низький рівень політичної та національної свідомості населення.

Чисельність російських політичних партій в 1905–1907 рр.

Губернія	РСДРП	Есери	Кадети	Октябристи	СРН	Всього
	1	2	3	4	5	6
Волинська	1 500	3 259	7 215	2 170	1130 104016	1143 105160
Катери- нославська	26 6515	6 240	3 435	5 2223	13 17386	53 26799
Київська	8 3500	26 562	11 3400	2 120	50 8433	97 16015
Подільська	2 500	2 –	4 196	1 150	71 14653	80 15499
Полтавська	3 1500	6 300	7 404	6 820	66 7664	88 10888
Таврійська	10 1100	17 4245	7 1020	8 4714	30 9080	72 20169
Харківська	4 1500	46 2095	2 870	4 480	3 7773	59 12718
Херсонська	17 1000	114 1263	8 1860	5 750	27 18374	171 23247
Чернігівська	12 2780	20 1070	5 231	5 450	33 7631	75 12162
Всього	83 18895	240 10034	54 8631	38 9877	1423 195010	1838 242657

* Киселёв И. Н. Политические партии в России в 1905-1907 гг.: численность, состав, размещение. (Количественный анализ) / И. Н. Киселёв, А. П. Корелин, В. В. Шелохаев // История СССР. 1990. № 4. С. 77–78.

ЛЕКЦІЯ 8.

ЄВРЕЙСЬКІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В УКРАЇНІ

1. Єврейські політичні організації: класифікація. Виникнення та діяльність в Україні сіоністських партій.
2. Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд) та його діяльність в Україні.

**1. Єврейські
політичні організації:
класифікація.
Виникнення та
діяльність в Україні
сіоністських партій**

Важке політичне, національне та соціально-економічне становище євреїв у Російській імперії зумовили виникнення «єврейського питання». Єврейським діячам по-різному бачилось вирішення цього питання. Частина євреїв вважали за краще для них асимілюватися і, тим самим, вирішити його. Однак пригноблене становище євреїв, антисемітизм (антисемітизм національна та релігійна нетерпимість до євреїв) зумовили єврейських діячів до осмислення становища єврейської нації, теоретичного обґрунтування «єврейського питання», розгортання політичної, національно-визвольної та соціальної боротьби євреїв.

Наприкінці XIX ст. виникла теорія сіонізму. Її «батьком», творцем був Теодор Герцль, який у 1896 р. видав книгу «Єврейська держава. Досвід сучасного вирішення єврейського питання». У ній вказувалося на існування єврейського питання в усіх, навіть найдемократичніших державах (саме тоді у Франції та у світі широкого резонансу набула «справа Дрейфуса», офіцера французької армії, єврея, якого звинуватили у виданні військових секретів Німеччині. Ця справа стала приводом до розгортання антисемітських настроїв у «культурній та цивілізованій» Франції). Єврейське питання, твердив Герцль, «неможливо вирішити еміграцією євреїв із однієї країни розсіяння в іншу, а лише створенням незалежної єврейської держави... Це буде організований вихід євреїв з Європи в свою державу». Сіонізм виходив з тези про існування у світі «єдиного єврейського народу», який відіграв виключну роль у світовій історії; про необхідність його концентрації на одній території, навколо гори Сіон що поблизу Єрусалиму; про одвічність антисемітизму.

Прихильники сіонізму з'явилися в багатьох країнах і вже наприкінці серпня 1897 р. у Базелі (Швейцарія) відбувся перший Сіоністський конгрес. На ньому були присутні представники з Америки, Англії, Франції, Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії, Сербії, Румунії, Скандинавських країн та Палестини. З Російської імперії прибуло 204 делегати. На конгресі утворено всесвітню Сіоністську організацію, головою якої став Т. Герцль.

У залежності від ставлення до сіонізму, єврейські політичні організації поділялися на сіоністські та несіоністські. Останні виступали за здобуття євреями політичних, національних, релігійних та культурних прав в країнах проживання. Крім того, якщо брати ідеологічні засади єврейських політичних партій, то вони поділялися на соціалістичні та ліберальні. Характерно, що серед єврейських політичних партій та спілок не було консервативних, оскільки євреїв не влаштувало їхня тодішнє становище і вони сподівалися своєю боротьбою добитися їхнього покращення.

Сучасний єврейський учений Г. Абрамсон виділяє в середовищі євреїв чотири групи партій: сіоністи, соціалісти, діаспорні націоналісти та релігійні партії. Проте зазначений поділ більше притаманний єврейським політичним партіям доби національної революції 1917–1920 рр.

Відомо, що євреї брали активну участь у революційному русі. Вони були серед членів народницьких організацій (Л. Дейч, Я. Стефанович, П. Аксельрод та ін.). Про зростання їхньої ролі у революційному русі свідчить статистика арештів революціонерів-євреїв. Так, з 1884 по 1890 рік було заарештовано 4307 осіб, у тому числі 579 євреїв (13,4%). У 1898 р. євреї склали 18,7% серед заарештованих (213 осіб), у 1899 р. майже чверть (24,9% або 351 особа), у 1900–1901 рр. 29,1% (2269 осіб). У Партії соціалістів-революціонерів євреї склали, за деякими даними, приблизно 20% членів. В період першої російської революції в анархістських організаціях євреї склали, за окремими, вибірковими даними, близько половини членів. Однак євреї орієнтувалися, головним чином, на російські політичні партії ліберального та соціалістичного спрямування. Лише поодинокі факти засвідчують про участь євреїв в українських політичних партіях. В УСДРП М. Гехтер, Й. Гермайзе.

Всупереч існуючим стереотипам про єдність, згуртованість євреїв, у політичному житті між ними точилася гостра боротьба. Це наочно ілюструє факт існування кількох єврейських соціаліс-

тичних політичних партій, діяльність яких, зокрема поширилася і в Україні. Це були сіоністські партії: Єврейська соціал-демократична робітничка партія «Поалей-Ціон», Сіоністсько-соціалістична робітничка партія, Соціалістична єврейська робітничка партія (СЕРП) та несіоністська єврейська політична організація Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд).

Сіоністські соціалістичні партії були єдині в думці, що єврейське питання можна вирішити не внаслідок соціалістичних революцій в країнах діаспори (де проживали євреї), а шляхом утворення автономної єврейської національної держави.

Партії сіоністського спрямування стали утворюватися на основі груп «Поалей-Ціон». Перша група «Поалей-Ціон» утворилась у 1900-1901 рр. в Катеринославі з ініціативи єврейських публіцистів Б. Борохова та Ш. Добіна. Згодом такі ж групи стали виникати в інших містах Російської імперії. Спочатку групи «соціалістів-сіоністів Поалей-Ціон» не мали певної програми і були слабко зв'язані між собою. Вони відстоювали різні ідейні засади (марксизм, неонародництво, соціал-реформізм) і більшість виступала за створення єврейської держави в Палестині, а меншість в Месопотамії чи Уганді. Ідейною виразницею «Поалей-Ціон» була літературна група «Відродження», яка виникла у 1903 р. і видавала журнали «Відродження» та «Judische Freiheit» («Юдіше фрайгайт»). Гуртки «Поалей-Ціон» стали основою для формування у 1904–1906 рр. ряду політичних партій Єврейської соціал-демократичної робітничої партії «Поалей-Ціон», Сіоністсько-соціалістичної робітничої партії (ССРП), Соціалістичної єврейської робітничої партії (СЕРП), Єврейської територіалістської робітничої партії (ЄТРП).

Сіоністсько-соціалістична робітничка партія (ССРП) формувалася протягом 1904 – початку 1905 р. Як і ЄСДРП П-Ц вона виникла з груп Поалей-Ціон. На початку 1904 р. у Вільно було створено тимчасовий ЦК ССРП. Згодом ініціативу по створенню партії взяла на себе Варшавська організація. Було створено Організаційне Бюро і наприкінці 1904 р. в Одесі було скликано Установчу конференцію ССРП. Проте конференція, у зв'язку з арештами, завершилася лише у лютому 1905 р., коли й була утворена партія. На форумі було утворено ЦК ССРП і намічено ідейні засади та розроблено основи тактики партії. Лідерами та ідеологами партії були Н. Сиркін та Б. Борохов, які друкувалися на сторінках центрального органу партії «Der Idischer proletarier» («Єврейський пролетар»).

В основу партійної програми покладено ідею територіалізму положення про місце (територію) компактного проживання євреїв. Головним завданням єврейського пролетаріату ССРП вважала боротьбу за побудову єврейської держави в Палестині або, тимчасово, в якомусь іншому місці, де євреї склали б більшість і проживали компактно. На основі цієї ідеї передбачалося об'єднати *«всі здорові демократичні територіалістські елементи ...»*

У лютому 1906 р. відбувся I з'їзд партії, на якому розглядалися тактичні та програмні питання. У ставленні до I Державної думи з'їзд висловився за її бойкот. ССРП підтримала пропозицію про підготовку повстання проти царизму і за участь у Тимчасовому уряді. У постановах з'їзду з політичних питань: виступив проти національної та національно-територіальної автономії, оскільки вони являють реакційну утопію *«буржуазно-асиміляторських та реакційно-націоналістичних елементів»*. ССРП вимагала створення «національних шкільних союзів» і рівноправності мов. Ідею «територіалізму» можна реалізувати тільки після встановлення зв'язків з буржуазними територіалістичними елементами і перетворення ССРП в «загальну єврейську соціал-демократичну партію».

На I з'їзді ССРП було висловлено ставлення до РСДРП і Бунду. Сіоністи-соціалісти вважали, що єврейський робітничий клас має свої особливості і повинен мати свою партію. РСДРП ж прагне злити всі соціал-демократичні організації в одну і, тим самим, «підкорити інтереси пролетаріата пригноблених націй інтересам пролетаріату пануючої нації». ССРП вважала, що РСДРП повинна будуватись на федеративних засадах і складатися з самостійних національних соціал-демократичних організацій. Таке ставлення до РСДРП знаходило відображення у виданнях партії. Так, у «Протесті-резолуції» (1907 р.) у зв'язку з недопуском ССРП на Штутгартський конгрес II Інтернаціоналу, РСДРП звинувачувалася у неправильній оцінці ССРП, у байдужості до інтересів єврейських робітників.

Щодо Бунду з'їзд зайняв вкрай негативну позицію. Бунд звинувачувався у недостатньому знанні та відстоюванні справжніх інтересів єврейського робітничого класу, особливо економічних, у відсутності «твердої позиції в національному питанні». Вказувалося, що Бунд «утруднює подальший рух єврейського пролетаріату шляхом визволення від класового і національного гноблення».

У 1905–1907 рр. організації ССРП існували в усіх 15 губерніях «межі осілості» і на середину 1906 року нараховували 24,2 тис. осіб.

(10–20 тис. осіб). До організацій партії входили єврейські ремісники, робітники, інтелігенція. Лідери партії (Сиркін) закликали її членів не брати участі в політичній революційній боротьбі, а відстоювати економічні інтереси єврейських робітників. Члени ССРП не повинні цікавитися політикою тієї країни, в якій вони проживають *«їх політикою повинен стати сіонізм»*.

В період революції 1905–1907 рр. ССРП брала активну участь у профспілковому русі і виступала за створення непартійних профспілок. Члени партії брали участь у страйках, мітингах, демонстраціях, загонах самооборони.

У серпні 1905 р. частина груп Поалей-Ціон об'єдналися на конференції у Цюріху і створили Єврейську соціал-демократичну робітничу партію Поалей-Ціон (ЄСДРП П–Ц). У грудні 1905 р. відбулася партійна конференція Південно-західного краю (так офіційно називалася територія Київської, Подільської, Волинської, Чернігівської та Полтавської губернії), на якій відбувся розкол ЄСДРП. Причиною розколу було ставлення до національно-культурної автономії в голусі (поза землею предків). Внаслідок розколу частина поалейціоністів прихильників національно-культурної автономії (так звані «сеймовці»), створили Соціалістичну єврейську робітничу партію (СЕРП). Ортодокси на чолі з Бороховим вважали національно-культурну автономію другорядною справою. Вони скликали у лютому 1906 р. в Полтаві Всеросійський з'їзд, який підтвердив стару назву партії.

У 1906–1907 рр. велася розробка програми Єврейської соціал-демократичної робітничої партії Поалей-Ціон. Вирішальну роль у ній відіграв Б. Борохов. Програма складалася з преамбули і 4-х частин. Основною вимогою програми-мінімум було досягнення єврейської автономії в Палестині на демократичних засадах. Програма-максимум передбачала усупільнення виробництва і перебудову суспільства на соціалістичних засадах шляхом класової боротьби єврейського пролетаріату в рядах міжнародної соціал-демократії. Значна увага приділялася національному питанню; з'ясовувалася історія виникнення єврейського питання. Для робітничого класу пригнічених націй, які усвідомили свої класові інтереси, центральною вимогою повинна стати вимога «національно-політичної автономії». Відзначалося, що реалізація сіонізму можлива лише шляхом демократизації суспільства в діаспорі та Палестині. Завданням сіоністського руху, як зазначалося в програмі, є регулювання

стихійного процесу виїзду євреїв в Палестину і організація їхнього життя у формі територіальної автономії.

Організації ЄСДРП Поалей-Ціон складались переважно з ремісників і пролетарів. Вони діяли і на території України. Загальна чисельність партійних організацій у 1905–1907 рр. сягала 16 тис. членів. Поалей-ціоністські організації видавали ряд періодичних видань: у Полтаві газету «Еврейская рабочая хроника», у Сімферополі журнал «Молот». Члени партії брали участь у коаліційних страйкових комітетах, групах самооборони. Як і інші революційні партії, вони бойкотували I Державну думу і брали участь у виборах до Другої. Поалей-Ціон виступала проти угод з буржуазними партіями і змогла провести своїх людей у виборщиків Полтави, Сімферополі, Харкові.

Єврейська народна партія (Volkspartei) утворилася у грудні 1906 р. Її засновником був історик С. Дубнов (1860–1941). Під час революції 1905–1907 рр. він виступив ініціатором створення «Союзу для досягнення повноправ'я євреїв у Росії» (весна 1905 р.), який мав на меті «повністю реалізувати громадянські, політичні і національні права єврейського народу». Після розпаду Союзу, Дубнов добився створення ліберальної єврейської партії на зразок російської Конституційно-демократичної партії Єврейської народної партії. У справах загально-політичних ЄНП оголосила, що стоїть на точці зору кадетів. У національному питанні партія відстоювала необхідність національно-культурної автономії. Партія пропонувала впорядкувати еміграційні потоки євреїв у двох напрямках Америку і Палестину. У 1909–1910 рр. Дубнов разом з іншими діячами видавав газету «Єврейський світ», а у 1912 р. щомісячний журнал на ідіші «Die Yiddische Welt».

Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд) виник з просвітницьких гуртків і страйкових кас єврейських ремісників та робітників, які виникли у 80-ті роки в м. Вільно (сьогодні м. Вільнюс у Литві) на ґрунті економічної боротьби. Під час святкування 1 травня 1892 р. була висловлена думка про необхідність класової організації робітників на основі захисту їхніх постійних економічних інтересів. Слідом за Вільном (1893 р.) економічна боротьба охопила інші міста Варшаву, Мінськ, Сморгон, пізні-

2. Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії (Бунд) та його діяльність в Україні

ше (1895 р.) Брест-Литовськ, Білосток. В ході економічної страйкової боротьби робітники вимагали скорочення робочого дня, підвищення заробітної плати.

Згодом стали висуватись політичні вимоги. У серпні 1894 р. вперше була поставлена вимога громадянського рівноправ'я євреїв. Під час святкування 1 травня 1895 р. К. Мартов вперше поставив політичні питання.

Спочатку соціал-демократи розглядали єврейський робітничий рух в межах «смуги осілості» як «додаток до загальноросійського робітничого руху». Однак згодом виникла думка про самостійні завдання та створення спеціальної єврейської організації. З цією ідеєю виступив К. Мартов, який також відзначив, що «пробудження національної та класової самосвідомості повинно йти пліч-о-пліч».

1895 р. у Мінську відбулася конференція віленських та мінських діячів з питання про об'єднання. Вони визнали за необхідне створити спеціальну єврейську організацію і вимагати громадянського рівноправ'я. У вересні 1897 р. у м. Вільно відбувся перший з'їзд Загального єврейського робітничого союзу (Бунду) у Литві, Польщі та Росії. В ньому взяли участь 13 осіб, у тому числі редактори та видавці «Arbeiterstimme» та «Judischer Arbeiter». Визначну роль в організації партії відіграв Аркадій Кремер, якого називають «батьком Бунду». Необхідність створення спеціальної організації мотивувалась особливими інтересами єврейських робітників, зокрема знищення безправ'я євреїв та задоволення культурних потреб єврейських робітників. Вказувалось, що російська соціал-демократія не знає потреб та настроїв робітників-євреїв і тому не зможе їх належно відстоювати. Було вирішено називатися не партією, а лише організацією і прийняти назву «Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії». Найвищим органом Бунду оголошувався з'їзд. На кожному з'їзді обирався Центральний комітет, який здійснював загальне керівництво організацією, особливо питанням створення та доставки літератури. Місцем перебування ЦК Бунду було визначено Мінськ, а «Arbeiterstimme» оголошений центральним друкованим органом.

Після створення Загального єврейського робітничого союзу (Бунду) у Литві, Польщі та Росії до нього стали приєднуватися групи єврейських робітників, які діяли в «смугі осілості».

У березні 1898 р. в Мінську проходив перший з'їзд РСДРП, на якому було 3 делегати від Бунду. Бунд був визнаний на з'їзді як

частина партії, хоча й автономна у справах, що стосуються єврейського пролетаріату, а А. Кремер ввійшов до ЦК РСДРП. Бунд цілком сприйняв програмне положення РСДРП щодо національного питання «право націй на самовизначення».

Велике значення у розвитку Бунду мав IV з'їзд, який відбувся в травні 1901 р. у Білостоці. На ньому обговорювалися два питання: політичне та національне. З першого було визнано *«за необхідне перейти до більш інтенсивної політичної агітації»*, яка повинна проводитись незалежно від економічної боротьби. З національного питання було запропоновано підтримувати вимогу національно-персональної або національно-культурної автономії, яку висунули австрійські соціал-демократи. Однак з'їзд висловився проти цього, вважаючи *«достатнім на цьому етапі боротися за скасування всіх виняткових законів проти євреїв ... уникаючи розпалювання національного почуття»*. З'їзд пропонував, щоб Бунд як представник єврейського пролетаріату входив до складу РСДРП. Сама ж РСДРП повинна представляти федеративне об'єднання всіх національних соціал-демократичних партій. На з'їзді було висловлено негативне ставлення до сіонізму, як руху, що загострює національні почуття і затемнює класову свідомість єврейського пролетаріату.

На початку ХХ ст. бундівські організації набувають поширення в Україні. Про це свідчила, зокрема, конференція Бунду, яка відбулася в серпні 1902 р. у Бердичеві. На ній була прийнята резолюція про *«організовану помсту»* терор проти представників влади. Однак наступний V з'їзд Бунду скасував це рішення.

Національне питання надзвичайно гостро стояло у взаємостосунках між Загальним єврейським робітничим союзом у Литві, Польщі та Росії і Російською соціал-демократичною робітничою партією. На сторінках друкованого органу останньої, газети «Искра», велась дискусія з цього питання. Бундівці вважали, що *«національна автономія є самоуправління з питання мови та культури»*; ним повинен керувати тільки *«національний організм»*, тобто *«сукупність осіб, які вільно визнають свою належність до однієї національності»*; решта питань не національно-культурного характеру перебувають у компетенції загально-державних або місцевих органів.

Напередодні II з'їзду РСДРП (червень-липень 1903 р.) відбувся V з'їзд Загального єврейського робітничого союзу. На ньому було висунуто ультимативну вимогу визнання Бунду *«єдиним представником єврейського пролетаріату»*. Із 43 делегатів II з'їзду РСДРП

5 представляли Бунд. Вони відстоювали думку, що *«Бунд є соціал-демократична, необмежена у своїй діяльності будь-якими районними рамками організація єврейського пролетаріату і входить в партію як його єдиний представник»*. Але проти принципу федеративного устрою РСДРП на з'їзді виступив Л. Мартов, підтриманий 12 євреями-учасниками з'їзду (Троцький, Дейч, Мартинов, Лядов та ін.). Делегати Бунду, керуючись настановами V з'їзду, покинули II з'їзд РСДРП.

Взаємостосунки між Бундом та російськими соціал-демократами ще більше ускладнилися після того, як організації Загального єврейського робітничого союзу у Литві, Польщі та Росії стали поширюватися на південь. На середину 1903 р. організації Бунду були в Одесі, Київській, Подільській, Чернігівській та Полтавській губерніях. Першим друкованим органом Бунду в Україні був «Flugblatel» («Летючий листок») у Бердичеві.

Напередодні Амстердамського конгресу II Інтернаціоналу (серпень 1904 р.) Бунд мав 17 комітетів, 10 організацій і 60 груп, в яких було до 23 тис. членів. Однак кількість і чисельність бундівських організацій в Україні залишається нез'ясованою.

Діяльність Бунду як і раніше характеризувалася організацією економічних страйків, створенням професійних союзів. Одночасно зростала кількість страйків, під час яких висувалися політичні гасла.

На початку революції 1905-1907 рр. Бунд являв собою добре організовану партію, яка мала чітку політичну платформу, широку мережу осередків, значний авторитет серед єврейського населення. Бундівські осередки поживали роботу у ряді міст та містечок України. Незважаючи на арешти у Києві та Одесі, київська група продовжувала рости «в довжину і глибину», а одеська група через деякий час навіть отримала права комітету. До складу катеринославської групи Бунду входило 300 осіб, кременчуцької 150. Єврейські соціал-демократичні організації існували у ряді міст та містечок Чернігівщини: Глухові, Путивлі, Буді, Ніжині, Стародубі, Новозибкові та ін. У Хоролі на Полтавщині з усіх революційних гуртків найактивнішим був бундівський. Партійці з Проскурова Подільської губернії обзавелись гектографом (пристроєм для друкуванням) і передруковували на ньому прокламації ЦК.

Осередок Бунду у Черкасах був створений у вересні-жовтні 1904 р. у ході напруженої боротьби з російськими соціал-демократами а також іншими єврейськими політичними угрупо-

ваннями. Він зумів завоювати право називатися єдиним представником єврейського пролетаріату у місті. Крім цього, у Київській губернії бундівські організації утворились у Смілі, Золотоноші, Городищі, Чигирині, Коростишеві. На VI з'їзді Бунду (жовтень 1905 р.) відзначалось, що кількість організацій би ще більше виросла, однак цьому перешкоджає нестача партійних працівників.

На початку революції 1905 р. Загальний єврейський робітничий союз у Литві, Польщі та Росії брав участь у Загальноросійській конференції соціалістичних партій. Конференція висловила за угоди з ліберальними та демократичними партіями і висунула вимогу «гарантованої законом свободи культурного розвитку для кожної організації».

Діяльність єврейських соціал-демократів характеризувалася активною видавничою роботою. Так, у відповідь на «криваву неділю» прокламації та відозви були опубліковані у Києві, Бердичеві, Одесі, Житомирі та інших містах. У них стояли вимоги негайно скасувати самодержавство, скликати Установчі збори, проголосити демократичну республіку, свободу слова, преси, зборів, спілок, віросповідань і т.д. Ставилися також економічні вимоги.

У першій половині січня 1905 р. у Києві, Бердичеві, Житомирі, Мелітополі, Рівному відбулися сходки, скликані Бундом. На них оголошувалася солідарність з петербурзькими робітниками, обговорювалися питання організованого виступу єврейських робітників. Було прийнято рішення залучити до маніфестацій максимальну кількість робітників, не зупинятися перед опором поліції та військ, забезпечити озброєну охорону демонстрантів. Кілька запланованих акцій вдалося провести. Найбільш тривалим був страйк у Бердичеві; він тривав з 17 по 20 січня і кількість страйкуючих зростає з 1500 до 2000.

Для згуртування сил Бунд укладав угоди з іншими соціал-демократичними організаціями. Створюючи коаліційні, федеративні комітети бундівці сподівались перемогти в конкурентній боротьбі з іншими, у тому числі єврейськими політичними партіями. Угоди між Бундом та РСДРП були укладені в Одесі, Бердичеві, Черкасах. Департамент поліції МВС Росії відзначав, що об'єднані організації соціал-демократів *«працюють сьогодні з великим успіхом і треба негайно припинити їх злочинну діяльність»*. Проте ряд угод (у Києві, Кременчуці) між різними соціал-демократичними організаціями не вступили в силу або не були виконані.

Ряд організованих Бундом страйків закінчилися повним або частковим успіхом. Наприклад, у Радомишлі Волинської губернії 15 лютого відбувся одноденний страйк 350 робітників. У містечку Городні Чернігівської губернії 19 лютого відбулася організована бундівцями демонстрація під революційними лозунгами. У Новограді-Волинському члени Бунду організували страйк кравців та робітниць-гільзовиць, який закінчився виконанням вимог останніх.

Певну роботу бундівці проводили серед неєврейських робітників, на що їх націлювала VI конференція партії. Так, група пропаганди була створена у Рівному для пропаганди серед «російських» робітників. Київські бундівці працювали серед українських робітників, багато з яких згодом переходили під патронаж РУП.

У 1906 р. на IV з'їзді РСДРП розглядалося питання про входження національних соціал-демократичних організацій до її складу. Бунд ввійшов до РСДРП. Передбачалось злиття організацій РСДРП та Бунду.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ ПІДСУМКОВОГО КОНТРОЛЮ

ВАРІАНТ 1.

1. Які політичні партії найпершими стали формуватися в Російській імперії політичні партії?

- а) соціалістичні;
- б) ліберальні;
- в) консервативні;
- г) націоналістичні.

2. Членом утвореної у 1883 році в Женеві Г. Плехановим групи «Визволення праці» була (був) учасник революційного народницького руху в Україні:

- а) Віра Засулич;
- б) Дмитро Антонович;
- в) Лев Дейч;
- г) Володимир Ленін.

3. Організатором «Південноросійського робітничого союзу» у Миколаєві в 1896 році був:

- а) Іван Бабушкін;
- б) Юрій Коллард;
- в) Ісаак Лалаянц;
- г) Лев Троцький (Бронштейн).

4. Участь у II з'їзді РСДРП мали право лише ті організації, які ...

- а) виступали засновниками партії;
- б) вели рішучу боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом»;
- в) існували не менше року і активно працювали серед робітників;
- г) боролися з колоніалізмом.

5. Партія соціалістів-революціонерів утворилася внаслідок об'єднання:

- а) Північного союзу соціалістів-революціонерів та Південної партії (партії соціалістів-революціонерів);
- б) закордонних неонародницьких організацій;
- в) перетворення Аграрно-соціалістичної ліги в ПСР;
- г) низки старих народовольців .

6. Організатором бойової групи (організації) ПСР були:

- а) Микола Міхновський та Володимир Шемет;
- б) Григорій Гершуні та Катерина Брешковська;
- в) Євно Азеф та Віктор Чернов;
- г) В. Плеве та Сергій Романов.

7. Анархізм – це:

- а) стан душі;
- б) суспільно-політичний напрямок в студентському русі;
- в) суспільно-політична течія, прихильники якої ставлять за мету знищення держави, всякої політичної влади;
- г) ідеологія, яка заперечує порядок.

8. Прихильники якого напрямку анархізму вважали профспілки вищою формою організації робітничого класу

- а) анархісти-комуністи;
- б) анархісти-синдикалісти;
- в) анархісти-безмотивники;
- г) анархісти-індивідуалісти.

9. У червні 1902 р. став видаватися нелегальний журнал ліберального спрямування

- а) «Либеральное обозрение»;
- б) «Освобождение»;
- в) «Речь»;
- г) «Рада».

10. За «оголошення поза законом» капіталістичних монополій – трестів та синдикатів – виступали:

- а) анархісти;
- б) соціалісти-революціонери;
- в) конституційні демократи;
- г) чорносотенці.

11. Хто з українських соціал-демократів був сином відомого історика, а згодом і сам істориком української культури, одним із організаторів та товаришем (заступником) голови Центральної Ради, а на еміграції – одним із засновників та ректором Українського вільного університету?

- а) Д. Антонович;
- б) В. Винниченко;
- в) С. Петлюра;
- г) М. Порш.

12. Найактивнішими організаторами українських думських громад у I та II Державних Думах у 1906–1907 рр. були:

- а) Українська соціал-демократична спілка;
- б) Українська соціал-демократична робітничка партія;
- в) Українська демократично-радикальна партія;
- г) Українська народна партія.

ВАРІАНТ 2.

1. «Братерство тарасівців» обстоювало ідеї:

- а) шовіністичного змісту;
- б) державної незалежності України та етатизму;
- в) державного соціалізму;
- г) соціал-демократичного характеру.

2. Лідерами «групи українських соціал-демократів»

- а) Леся Українка та І.Стешенко;
- б) С. Баран та М. Ганкевич;
- в) Д. Антонович та Б. Камінський;
- г) М. Меленевський.

3. Правило: свобода повинна здобуватися такими методами, щоб вона не була осоромлена використовувалося у практичній діяльності:

- а) більшовиків;
- б) меншовиків;
- в) кадетів;
- г) чорносотенців.

4. Найбільшими організаціями Партії конституційних-демократів (Народної свободи) в Наддніпрянській Україні були:

- а) Одеська;
- б) Київська і Харківська;
- в) Катеринославська;
- г) Волинська.

5. Про існування соціал-демократичного напрямку в Революційній українській партії у 1900-1901 роках свідчило видання:

- а) брошури «Самостійна Україна»;
- б) брошур «Дядько Дмитро» та «Чи є тепер панщина»;
- в) «Програми соціально-демократії»;
- г) «Програми Революційної української партії».

6. Напередодні «невідбутого» з'їзду партії у РУП існували такі групи:

- а) національно-демократичного та соціал-демократичного напрямів;
- б) прихильників перманентної революції та диктатури робітничого класу;
- в) прихильників і опонентів партійного лідера М.Порша;
- г) автономістів, федералістів і прихильників самостійного існування партії.

7. Найбільш крупними організаціями партії соціалістів-революціонерів в Україні були:

- а) Київська, Катеринославська, Одеська, Харківська та Севастопольська;
- б) Кам'янець-Подільська, Балтська, Вінницька, Жмеринська;
- в) Лівобережна організація;
- г) Правобережна організація.

8. Лідерами Конституційно-демократичної партії (Народної свободи) були:

- а) П. Мілюков, М. Каблуков, О. Фортунатов, О. Корнілов;
- б) В. Чернов, К.Брешковська, Г. Гершуні, Є. Азеф;
- в) О. Муханов, О. Свечин, І. Шраг, І. Лучицький, В. Науменко;
- г) М. Родзянко, П. Каменський, І. Ізюмов.

9. Ідеологія антисемітизму характерна для:

- а) анархістів;
- б) соціалістів-революціонерів;
- в) конституційних демократів;
- г) чорносотенців.

10. Яке із питань один із лідерів РУП Дмитро Антонович назвав «неіснуючим»:

- а) аграрне;
- б) соціальне;
- в) культурне;
- г) національне.

11. Базою утворення організацій Конституційно-демократичної партії були:

- а) губернії Європейської частини Російської імперії;
- б) губернії Наддніпрянської України;
- в) земські губернії Російської імперії;
- г) губернії чорноземного центру Російської імперії.

12. Консервативно-монархічний рух представляли:

- а) «Союз 17 октября», Конституционно-демократическая партия;
- б) Русское Собрание, Монархическая партия, Союз русского народа;
- в) Партия-социалистов-революционеров, Почаевский союз русского народа;
- г) «Русский дом», «Наш дом – Россия», «Родина».

ВАРИАНТ 3.

1. «Рада чотирьох», яка відіграла важливу роль у створенні Революційної української партії, відбулася:

- а) 17 листопада 1899 року;
- б) 29 січня 1900 року;
- в) 26 лютого 1900 року, під час вечірки на честь Т.Шевченка;
- г) 1901 року.

2. Лідерами «групи українських соціал-демократів»

- а) Леся Українка та І. Стешенко;
- б) С. Баран та М. Ганкевич;
- в) Д. Антонович та Б. Камінський;
- г) М. Меленевський.

3. Правило: свобода повинна здобуватися такими методами, щоб вона не була осоромлена використовувалося у практичній діяльності:

- а) більшовиків;
- б) меншовиків;
- в) кадетів;
- г) чорносотенців.

4. Найбільш крупними організаціями партії соціалістів-революціонерів в Україні були:

- а) Київська, Катеринославська, Одеська, Харківська та Севастопольська;
- б) Кам'янець-Подільська, Балтська, Вінницька, Жмеринська;
- в) Лівобережна організація;
- г) Правобережна організація.

5. Лідерами Конституційно-демократичної партії (Народної свободи) були:

- а) П. Мілюков, М. Каблуков, О. Фортунатов, О. Корнілов;
- б) В. Чернов, К. Брешковська, Г. Гершуні, Є. Азеф;
- в) О. Муханов, О. Свечин, І. Шраг, І. Лучицький, В. Науменко;
- г) М. Родзянко, П. Каменський, І. Ізюмов.

6. Ідеологія антисемітизму характерна для:

- а) анархістів;
- б) соціалістів-революціонерів;
- в) конституційних демократів;
- г) чорносотенців.

7. Базою утворення організацій Конституційно-демократичної партії були:

- а) губернії Європейської частини Російської імперії;
- б) губернії Наддніпрянської України;
- в) земські губернії Російської імперії;
- г) губернії чорноземного центру Російської імперії.

8. Консервативно-монархічний рух представляли:

- а) «Союз 17 октября», Конституционно-демократическая партия;
- б) Русское Собрание, Монархическая партия, Союз русского народа;
- в) Партия-социалистов-революционеров, Почаевский союз русского народа;
- г) «Русский дом», «Наш дом – Россия», «Родина».

9. Хто з українських соціал-демократів був талановитим публіцистом, секретарем редакції газети «Рада», редактором газет «Слово», «Украинская жизнь»?

- а) Д. Антонович;
- б) В. Винниченко;
- в) С. Петлюра;
- г) М. Порш.

10. Найбільший успіх на виборах у І Державну Думу в українських губерніях здобули:

- а) Партіян Народної Свободи;
- б) «Союз 17 октября»;
- в) Українські політичні партії;
- г) Соціалістичні політичні партії.

11. Лідером Почаївського «союза русского народа» був:

- а) Пуришкевич;
- б) чернець Іліодор;
- в) архімандрит Віталій;
- г) Д. Піхно.

12. Українська соціал-демократична спілка (Спілка) була:

- а) українською політичною партією;
- б) організацією, в яку перейменувалася Революційна українська партія;
- в) автономною організацією у складі РСДРП;
- г) першою українською політичною організацією.

ВАРІАНТ 4.

1. «Рада чотирьох», яка відіграла важливу роль у створенні Революційної української партії, відбулася:

- а) 17 листопада 1899 року;
- б) 29 січня 1900 року;
- в) 26 лютого 1900 року, під час вечірки на честь Т. Шевченка;
- г) 1901 року.

2. Лідерами «Групи сільських робітників соціал-демократів Київської губернії» були:

- а) Леся Українка та І. Стешенко;
- б) С. Баран та М. Ганкевич;
- в) Д. Антонович та Б. Камінський;
- г) М. Меленевський (був).

3. Правило: свобода повинна здобуватися такими методами, щоб вона не була осоромлена використовувалося у практичній діяльності:

- а) більшовиків;
- б) меншовиків;
- в) кадетів;
- г) чорносотенців.

4. Організації «Союзи боротьби за визволення робітничого класу» виникли в Наддніпрянській Україні в:

- а) Харкові і Полтаві;
- б) Полтаві і Києві;
- в) Києві і Катеринославі;
- г) Катеринославі і Львові.

5. Перший з'їзд РСДРП відбувся:

- а) у березні 1897 року;
- б) у березні 1898 року;
- в) влітку 1902 року;
- г) влітку 1903 року.

6. Найбільшими організаціями партія конституційних-демократів в Наддніпрянській Україні були:

- а) Одеська;
- б) Київська і Харківська;
- в) Катеринославська;
- г) Волинська.

7. Про існування соціал-демократичного напрямку в Революційній українській партії у 1900–1901 роках свідчило видання:

- а) брошури «Самостійна Україна»;
- б) брошур «Дядько Дмитро» та «Чи є тепер панщина»;
- в) «Програми соціально-демократії»;
- г) «Програми Революційної української партії».

8. Вирішальний вплив на формування соціал-демократичних ідейно-теоретичних засад РУП у 1902–1903 роки справили:

- а) західноєвропейські соціал-демократи;
- б) російські соціал-демократи;
- в) більшовики;
- г) меншовики.

9. Перший з'їзд Революційної української партії відбувся:

- а) у січні 1900 року;
- б) у грудні 1902 року;
- в) у грудні 1904 року;
- г) у грудні 1905 року.

10. Найбільш крупними організаціями партії соціалістів-революціонерів в Україні були:

- а) Київська, Катеринославська, Одеська, Харківська та Севастопольська;
- б) Кам'янець-Подільська, Балтська, Вінницька, Жмеринська;
- в) Лівобережна організація;
- г) Правобережна організація.

11. Лідерами Конституційно-демократичної партії (Народної свободи) були:

- а) П. Мілюков, М. Каблуков, О. Фортунатов, О. Корнілов;
- б) В. Чернов, К. Брешковська, Г. Гершуні, Є. Азеф;
- в) О. Муханов, О. Свечин, І. Шраг, І. Лучицький, В. Науменко;
- г) М. Родзянко, П. Каменський, І. Ізюмов.

12. Ідеологія антисемітизму характерна для:

- а) анархістів;

- б) соціалістів-революціонерів;
- в) конституційних демократів;
- г) консервативно-монархічних організацій.

ВАРІАНТ 5.

1. Членами заснованого у 1895 році у Санкт-Петербурзі Володимиром Ульяновим (Леніним) «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» були, зокрема, українці:

- а) М. Драгоманов та його прихильники;
- б) Члени Групи українських соціал-демократів;
- в) П. Запорожець, О. Малченко, Я. Ляховський, брати Радченки;
- г) В. Величко, В. Максименко, Д. Піхно, А. Храповицький.

2. Другий з'їзд РУП-УСДРП відбувся:

- а) у січні 1900 року;
- б) у грудні 1902 року;
- в) у грудні 1904 року;
- г) у грудні 1905 року.

3. Базою утворення організацій Конституційно-демократичної партії були:

- а) губернії Європейської частини Російської імперії;
- б) губернії Наддніпрянської України;
- в) земські губернії Російської імперії;
- г) губернії чорноземного центру Російської імперії.

4. Перший програмний документ Революційної української партії називався:

- а) «Маніфест комуністичної партії»;
- б) «Програма соціал-демократії»;
- в) «Самостійна Україна»;
- г) «Програма Революційної української партії».

5. Перша анархістська група в Україні з'явилася в:

- а) 1900 році в Києві;
- б) 1902 році в Одесі;
- в) 1903 році у Ніжині;
- г) 1905 році в Одесі.

6. Партія соціалістів-революціонерів утворилася внаслідок об'єднання:

- а) Північного союзу соціалістів-революціонерів та Південної партії (партії соціалістів-революціонерів);
- б) закордонних неонародницьких організацій;

- в) перетворення Аграрно-соціалістичної ліги в ПСР;
- г) низки старих народовольців .

7. Ідеологія антисемітизму характерна для:

- а) анархістів;
- б) соціалістів-революціонерів;
- в) конституційних демократів;
- г) чорносотенців.

8. Найбільший успіх на виборах у І Державну Думу в українських губерніях здобули:

- а) Партія Народної Свободи;
- б) «Союз 17 октября»;
- в) Українські політичні партії;
- г) Соціалістичні політичні партії.

9. Яке із питань один із лідерів РУП Дмитро Антонович назвав «неіснуючим»:

- а) аграрне;
- б) соціальне;
- в) культурне;
- г) національне.

10. Другий з'їзд РУП-УСДРП відбувся:

- а) у січні 1900 року;
- б) у грудні 1902 року;
- в) у грудні 1904 року;
- г) у грудні 1905 року.

11. Консервативно-монархічний рух представляли:

- а) «Союз 17 октября», Конституционно-демократическая партия;
- б) Русское Собрание, Монархическая партия, Союз русского народа;
- в) Партия-социалистов-революционеров, Почаевский союз русского народа;
- г) «Русский дом», «Наш дом – Россия», «Родина».

12. Хто з українських соціал-демократів був талановитим публіцистом, секретарем редакції газети «Рада», редактором газет «Слово», «Украинская жизнь»?

- а) Д.Антонович;
- б) В.Винниченко;
- в) С.Петлюра
- г) М.Порш.

ОСНОВНІ ПОНЯТТЯ

Агітація – (від лат. agitation – приведення в рух, спонукання) – поширення політичних ідей і лозунгів з метою впливу на суспільну свідомість і настрої народних мас, спонукання їх до цілеспрямованої активності, політичних дій; один із поширених засобів політичної боротьби.

Аграрне питання – комплекс ідей, уявлень, концепцій, програм, пов'язаних із пошуком вирішення таких проблем, як кріпацтво, величезна демографічна перевага села над містом, полярність соціально-економічної структури населення в селі, соціокультурна відчуженість селянства від інших верств суспільства та влади, економічна та фінансова незбалансованість аграрного та промислового виробництва, панування екстенсивних способів ведення сільського господарства.

Анархізм – суспільно-політична течія, представники якої заперечують необхідність існування державної влади, виступають за встановлення необмеженої свободи кожної окремо взятої особи.

Берштейніанство – течія в соціал-демократії, заснована німецьким марксистом Е. Бернштейном, яка проголосила перегляд базових положень марксизму. Розглядалася як різновид реформізму, прогресизму та еволюційного соціалізму, орієнтованого на відмову від соціальної революції, на боротьбу за права трудящих з використанням демократичних інститутів держави. Ортодоксальні прихильники марксизму звинувачували берштейніанців в опортунізмі – політичному курсі, який характеризується пристосуванством, безпринципністю, запопадливістю, зрадою інтересів.

Більшовизм – ліворадикальна течія в російському марксизмі (утворилася на її II-му з'їзді у 1903 р.).

Консерватизм – (від латинського conservare – зберігати, охороняти) – політична ідеологія і практика суспільно-політичного життя, що орієнтується на збереження і підтримання існуючих форм власності, соціальної структури, традиційних цінностей і морально-правових засад.

Лібералізм – політична та ідеологічна течія, яка об'єднує прихильників парламентського ладу, вільного підприємництва та демократичних свобод і обмежує сфери діяльності держави. Під впливом марксизму і соціал-демократії виник «неолібералізм» або «соціальний лібералізм», який запозичив ідеї соціальної справедливості.

вості, соціальної рівності, взаємодопомоги і державної підтримки незможних прошарків суспільства.

Марксизм – вчення, розроблене німецькими мислителями К. Марксом і Ф. Енгельсом у середині XIX ст., яке являло систему філософських, економічних, соціально-політичних поглядів, що склалася. У соціально-політичному житті марксизм втілював настрої тих верств населення, які вважали, що капіталізм необхідно замінити справедливим суспільним ладом (соціалізмом) шляхом пролетарської революції і встановлення диктатури пролетаріату (робітників).

Меншовизм – (від – «меншість»), напрям суспільної думки, суспільно-політичний рух соціалістичної орієнтації; у вузькому значенні – ідеологія однієї з фракцій РСДРП, яка утворилася на її II-му з'їзді (1903).

Націоналізм – 1) у широкому розумінні слова – ідеологія, рух, який проголошує націю однією з найвищих цінностей, вважає, що нація повинна бути вільною і становити окреме політичне тіло (автономію, або ж самостійну державу); 2) у вузькому значенні вживається як синонім терміну шовінізм.

Національно-культурна (екстериторіальна) автономія – форма самоорганізації етнічних груп, представники яких не проживають компактно на певній території, для збереження та розвитку їх самобутньої культури та забезпечення відповідних прав.

Національно-територіальна автономія – форма організації національного життя національних меншин, які проживають територіально компактно і не мають на території певної країни своїх національно-державних утворень.

Неонародництво – напрям суспільно-політичної думки, політичний рух, який виник на межі XIX і XX ст. унаслідок оновлення народництва, з урахуванням нових соціально-економічних умов Російської імперії.

Перлюстрація – (від лат. perlustrare – оглядати) – таємне розпечатування і перегляд державними або іншими органами чи особами поштової кореспонденції без відома адресата та адресанта з метою цензури чи нагляду.

Платформа політична – основні принципи теоретичні положення, вимоги, програма дій, сукупність вимог суб'єктів політичного процесу, котрі відображають їхні політичні доктрини, стратегію та тактику боротьби за державну владу.

Політична партія – організація, яка виражає та обстоює інтереси певної групи населення за допомогою участі в політиці.

Пропаганда (від лат. propagare – поширювати, розповсюджувати) – діяльність, що передбачає системне поширення, поглиблене роз’яснення соціально-політичних, економічних, правових поглядів, ідей, теорій і забезпечує формування в суспільстві певних настроїв, закріплення у свідомості громадян тих чи інших цінностей, орієнтацій, уявлень з метою розширення максимального кола прибічників.

Робітниче питання – проблема становища робітничого класу в суспільстві, що обговорювалася представниками різних течій суспільної думки, одна із галузей діяльності державної влади та представників політичних партій.

Сіонізм – це рух європейських євреїв наприкінці XIX – на початку XX ст., спрямований на створення єврейської держави.

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної винятковості, розпалювання національної ворожнечі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бевз Т. А. Партія соціальних перспектив і національних інтересів (Політична історія УПСР): монографія. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 587 с.
2. Головченко В. І. Від «Самостійної України» до Союзу визволеня України. Нариси з історії української соціал-демократії початку ХХ ст. Харків: Майдан, 1996. 190 с.
3. Дубінський В., Федьков О. Аграрне питання в політичних концепціях українських партій і громадських організацій Наддніпрянщини наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори 2006», 2012. 256 с.
4. Касьянов Г. В. Українська інтелігенція на рубежі ХІХ–ХХ століть. Соціально-політичний портрет. Київ : Либідь, 1993. 176 с.
5. Колесник В. Ф., Могильний Л. П. Українські ліберально-демократичні партії в Російській імперії на початку ХХ століття: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. 244 с.
6. Короткий оксфордський політичний словник / за ред. Ієна Макліна і Алістера Макмілана; пер. з англ. Київ: Вид. Соломії Павличко «Основи», 2006. 790 с.
7. Наумов С. О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.). Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2006. 344 с.
8. Общественная мысль России XVIII – начала XX века: энциклопедия / [ред. совет: В. В. Журавлев (рук. проекта), А. В. Репников (отв. секр.), А. А. Данилов и др.; ред. кол. В. В. Журавлев (отв. ред.)]. Москва: РОССПЭН, 2005. 640 с.
9. Омелянчук И. В. Черносотенное движение в Российской империи (1901–1914): монография. Київ: МАУП, 2007. 744 с.
10. Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні, зародження, еволюція, діяльність, історична доля Кінець ХІХ століття – лютий 1917 р.: монографія. Київ: Іван Федоров, 1999. 248 с.
11. Политические партии России. Конец XIX – первая треть XX века: энциклопедия. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. 872 с.
12. Политические партии России: история и современность / под ред. проф. А. И. Зевелева, проф. Ю. П. Свириденко, проф. В. В. Шелохаева. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2000. 631 с.

13. Політична історія України ХХ ст.: у 6 т. / редкол.: І. Ф. Курас (голова) та ін. Т. 1: На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 р.); Ю. А. Левенець (кер.), Л. П. Нагорна, М. М. Кармазіна. Київ: Генеза, 2002. 424 с.
14. Політологічний енциклопедичний словник / за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. Київ: Генеза, 2004. 736 с.
15. Романюк А., Шведа Ю. Партії та електоральна політика. Львів: ЦПД «Астролябія», 2005. 366 с.
16. Турченко Ф. Микола Міхновський: життя і слово. Київ: Генеза, 2006. 320 с. URL: <http://you-books.com/book/F-Turchenko/Mikola-Mihnovskij-Zhittya-i-Slovo> (дата звернення: 1.03.2022)
17. Україна: політична історія ХХ – початок ХХІ століття) / ред. рада: В. М. Литвин (голова) та ін.; редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. Київ: Парламентське вид-во, 2007. 1028 с.
18. Федьков О. М. Сіоністсько-соціалістичний рух в українських губерніях Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. // Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. Вип. 8. С. 229–243.
19. Федьков О. М. Спроба об'єднання організацій Бунду та РСДРП в українських губерніях у період революції 1905–1907 рр.: передумови, невдалі перемовини, наслідки // Іван Огієнко і сучасна наука та освіта. Серія: історична: наук. зб. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2018. Вип. ХІV. С. 193–199.
20. Федьков О. М. Політичні партії і селянство в 1905–1907 роки: Монографія. Кам'янець-Подільський: Абетка-Нова, 2007. 248 с.
21. Федьков О. Українська соціал-демократична спілка: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2017. 600 с.

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка

НАВЧАЛЬНЕ ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

ФЕДЬКОВ Олександр,
доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри
архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих
дисциплін Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка

ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

ЕЛЕКТРОННЕ ВИДАННЯ

Підписано 19.12.2022. Гарнітура “Candara”.
Об'єм даних 0,7 Мб. Обл.-вид. арк. 7,3. Зам. № 1008.

Видавець і виготовлювач Кам'янець-Подільський
національний університет імені Івана Огієнка, вул. Огієнка, 61,
м. Кам'янець-Подільський, 32300

Свідоцтво про внесення до державного реєстру суб'єктів
видавничої справи серії ДК № 3382 від 05.02.2009 р.